

Kihívások és felelősségek tanulmányok

Szerkesztette:
Horányi Özséb

Magyar Pax Romana
Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem
Budapest, 2012

Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem és a Magyar Pax Romana
2011. április 26 - május 1. balatonszárszói konferenciájának
kiegészített és szerkesztett anyaga
(amely egyúttal a 6. ökumenikus találkozó és a
Magyar Pax Romana 53. kongresszusa volt)

A szerkesztésben részt vett
Bokor Tamás és Hermán Mostert Rebekka

Nyomda: Co-Print Kft. (www.co-print.hu)
Felelős vezető: Gebauerné Diviaczky Klára

* * *

E kötet egyben az
Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem Évkönyve

Tartalom

Előszó.....	5
Az ökumené egykori lendülete és mai értelme	
<i>Lukács László</i>	7
<i>Szabó Lajos</i>	15
Bibó István magyar önértelmezése és önkritikája	
<i>ifj. Bibó István</i>	21
<i>Nagy Endre</i>	35
<i>Kende Péter</i>	43
Társadalmi megosztottság	
<i>Tölgyessy Péter</i>	47
<i>Pogátsa Zoltán</i>	57
<i>Hankiss Elemér</i>	61
Mentálhigiénés helyzet a mai Magyarországon	
<i>Kopp Mária</i>	65
<i>Topolánszky Ákos</i>	73
<i>Csepeli György</i>	79
Zárónyilatkozat: SZÁRSZÓ 2011	83
Függelék	
<i>A konferencia akadémiai programja</i>	84
<i>Molnár Ottó</i>	85
<i>Vályi Nagy Ágnes</i>	86

Előszó

Kihívások és felelősségek címen tartottunk konferenciát 2011-ben Balatonszárszón. Ott, ahol 1942-ben és 1943-ban az akkori magyar értelmiség színe-java gondolkozott Magyarországról. Mi is ezt tettük: a *Magyar Pax Romana* és az *Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem* tagjai és barátai.

Ez a kötet ebből a konferenciából nőtt ki. És azt reméljük, hogy valódi látletet tudunk adni és reményt bajaink terápiáihoz.

Ez a két szervezet már többször fogott össze és gondolkozott ugyanazon kérdésekről. Ezek mindig az ökumené, a keresztény egység körül forogtak. A 2011-es balatonszárszói konferencia éppen a 6. volt ebben a sorban. Legutóbb 1995-ben Gyulán gyűltünk össze. Korábban öt évente: úgyhogy legkevesebb, kettő kimaradt. És ami még fájdalmasabb: ma már alig találni valakit, akinek személyes élménye volna Gyula. Jóformán újra kell kezdenünk.

Ráadásul manapság talán nincs is dagálya az efféle szervezkedésnek: az ökumenének. Pedig olyan világban élünk, ahol nincs alternatívája ennek. Abban a kelet-európai térségben, amelynek Magyarország is része, az értékvesztés, avagy némiképp pozitívabban fogalmazva: a társadalom átmeneti jellege (a liminalitás) a legjellemzőbb; amikor kétségessé válik a tisztesség vagy éppen a pontosság erénye; amikor rajtunk, keresztényeken kívül senki nem tudja - és jószerével problématudata sincs például arra vonatkozóan -, hogy mi különbség van egy református és egy katolikus között vagy egy evangélikus és egy református között: nem is csak konfesszionális, de kulturális értelemben. A magunk számára ezek fontos, sőt őrzendő különbségek. Az ökumené mellett, a magyar önértelmezést, a társadalmi megosztottságot és a magyarországi mentáhiigiéniás helyzetet tűztük napirendre. A konferencián részben bemutattuk ezeket a kihívásokat, részben pedig a válaszokat kerestük. Az eredményt itt adjuk közre azt remélve, hogy sikerül egy kevéssel hozzájárulnunk a méreteiben és eredményeiben igencsak szerény társadalmi diskusszióhoz e témákban. Abban viszont bizonyosak vagyunk, hogy a részvétel továbbra is erkölcsi kötelességünk.

A kötet Függelékében adjuk közre a konferencia akadémiai programját és két olyan reggeli áhitat szövegét, amelyek konferenciáinkon szokásosak.

Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem
Magyar Pax Romana

Az ökumené egykor és ma – katolikus szemmel

Lukács László

Az ökumenikus mozgalom elmúlt évtizedeiről és jelen állásáról sokan meglehetősen pesszimistán nyilatkoznak. Az egykori lendület mára alább hagyott, fogalmaznak egyesek, mások pedig egyenesen fagyos télről beszélnek az ígéretes ökumenikus tavaszt követően. A képeknél maradvány helyesebb volna talán hullámhegyek és -völgyek egymást követő változásáról beszélni. Ennél is találóbbnak látszik azonban számba venni az ökumené jelen állásából adódó kihívásokat és felvázolni az innen nyíló távlatokat.

1. Az ökumenikus áttörés: a II. Vatikáni zsinat

„Az első évezred az egységé, a második a szakadásoké, a harmadik az ökumenéé”. Ez a mondás szépen hangzik, de csak részben fedí a valóságot. Valójában az első századoktól kezdve az egyház egész történetét jellemzik a szakadások, de az egyesülési törekvések is. Ökumenikus mozgalomról mégis csak a 20. században beszélhetünk, először az ortodox és a protestáns keresztények között, kisebb kezdeményezésekben katolikus oldalon is. A valódi áttörést az Egyházak Ökumenikus Tanácsának megalakulása hozta (1948, Amsterdam), katolikus oldalon pedig a II. Vatikáni zsinat (1962-1965), amely kimondta: „Az egység helyreállítását előmozdítani az összes keresztények között az egyik fő célja az egyetemes zsinatnak” (*Unitatis redintegratio* 1). „A földi zarándokútján járó egyházat Krisztus örök reformációra hívja. Mint emberi, földi intézmény, erre rá is szorul” (UR 7).

Hogy ez mennyire radikális fordulat volt a katolikus egyház állásfoglalásában, mi sem jelzi jobban, mint hogy korábban: „az elszakadt testvérek visszatérése” volt a cél. XI. Piusz pápa *Mortalium animos* című enciklikájában (1928) megtiltotta a katolikusok részvételét az ökumenikus párbeszédeken. „A katolikusok az ilyen mozgalomhoz nem csatlakozhatnak és azt nem támogathatják, mert ha azt megtennék, úgy hamis, Krisztus egyházától nagyon is eltérő vallásnak tekintélyét növelnék. Vajon eltűrhetnők-e mi azt – ami szörnyűséges dolog volna –, hogy az igazság – mégpedig az Istentől kinyilatkoztatott igazság, alkuba bocsáttasson.” (Ezt az elutasító álláspontot még XII. Piusz pápa is fenntartotta 1948-ban.)

A zsinat ünnepélyes kijelentését négy egymást követő pápa, XXIII. János, VI. Pál, II. János Pál és XVI. Benedek megnyilatkozásai bizonyították és tovább erősítették. Mindegyikük ismételt kijelentette, hogy elsődleges feladatának tartja a keresztények egységének előmozdítását. Jézus Krisztus egyetlen egyházat akart, és a credóban mindnyájan megvalljuk „az egy, szent, apostoli és katolikus egyházat”. „Aki hisz Jézus Krisztusban, az az egységre törekszik.”¹ II. János Pál pápa magyarországi látogatásakor, 1991-ben, a debreceni református nagytemplomban jelentette ki: „a katolikus egyház visszavonhatatlan döntéssel elkötelezte magát az ökumenikus mozgalomban, és azt minden lehetséges módon szeretné elősegíteni. Mint Róma

¹ Walter Kasper: *Wege der Einheit*, Herder, Freiburg, 2005. 9.

püspökének, szolgálatomnak egyik alapvető szempontja az, hogy ezt az egységet szolgáljam”.²

Katolikus részről a legjelentősebb dokumentum II. János Pál pápa *Ut unum sint* kezdetű enciklikája 1995-ben. Csak néhány mondatát idézzük. „A kapcsolatok is, a dialógus is tudatosította a keresztényekben a hit közösen birtokolt elemeit. Ez megerősítette elkötelezettségüket a teljes egység iránt. A keresztények egységének keresése nem egy szabadon választott vagy alkalmoszerű cselekvés, hanem a keresztény közösség létéből fakadó igény.” (45) „Az ökumenizmus azt is magában foglalja, hogy a keresztény közösségeknek kölcsönösen segíteniük kell egymást, hogy valóban jelen legyen bennük az ’apostoloktól átadott örökség’ teljes tartalma és minden igénye. Az alapvető, de részleges egységből most tovább kell lépnünk a szükséges és elégséges látható egység felé, melynek konkrétumokban kell megmutatkoznia, hogy az egyházak valóban megvalósítsák az egy, szent, katolikus és apostoli Egyházban való teljes egység jelét, mely majd az Eucharisztia koncelebrációjában fog kifejeződni. (...) Ehhez a Krisztustól akart egyetlen Egyház közösségében szükséges és elégséges egységhez vezető út még türelmes és bátor munkát igényel. Ehhez azonban az kell, hogy ne rakjunk másokra több terhet a feltétlenül szükségesnél” (78).

2. Az „ökumenikus tavasz” ígéretes lépései

XXIII. János pápa, aki a II. Vatikáni zsinat egyik legfőbb céljának az ökumenikus közeledést tartotta, még a zsinat megnyitása előtt, 1960-ban Bea bíboros vezetésével létrehozta a Keresztény Egység Titkárságát (1989-től a Keresztény Egységtörekvés Pápai Tanácsa), amely a motorja lett az ökumenikus mozgalomnak. Augustin Bea 1968-ban bekövetkezett halála után Willebrands bíboros vette át a Titkárság irányítását, és elődjéhez hasonló dinamizmussal folytatta az ökumenikus kapcsolatok elmélyítését húsz éven át. Őt az ausztráliai Cassidy bíboros követte, aki talán neveltetésénél fogva is kevésbé érezte át az ökumené fontosságát. Új lendületet adott viszont Walter Kasper kinevezése a Pápai Tanács titkárává (1999), majd prefektusává (2001). Ő 2010-ben bekövetkezett nyugdíjazásáig hatalmas erőfeszítéseket tett az ökumené érdekében. Reménnyel telve mondja: „Az elmúlt fél évszázadban többet elértünk, mint a korábbi évszázadokban.”³

A legfontosabb változásokra csak címszó szerűen tudunk utalni:

- Megváltozott „klíma”: a korábbi ellenségeskedés helyett a **testvéri összetartozás** fölfedezése.
- **Közös imaalkalmak** (pl. imahét a keresztények egységéért).
- **Közös cselekvések**, összefogás közös célokért a társadalom, az emberiség érdekében. Itt érdemes kiemelni egy európai kezdeményezést: a **„Zsinati folyamat az igazságosság, a béke és a teremtett világ megőrzéséért”** a KEK és CCEE közös együttműködésével kezdődött el. Eddig három találkozóra került sor Európában: 1989-ben Bazelben „Béke az igazságosságban” mottóval, 1997-ben Grazban „A kiengesztelődés – Isten ajándéka és az új élet forrása” mottóval, majd 2007-ben Nagyszébenben „Krisztus világgossága mindenkit beragyog – a megújulás és egység reménye Európában” címmel. 1990-ben Szóulban is tartottak egy hasonló találkozót, amelynek

² II. János Pál pápa magyarországi látogatása, MKPK Sajtóirodája, Budapest, 1991. 35.

³ Nemrég megjelent interjúkötetében számol be életéről és tevékenységéről: Walter Kasper – Daniel Deckers: *A hit szívverése*, Budapest, Vigilia 2009.

talán legfőbb eredménye az volt, hogy az ortodox egyházak is fölemelték szavukat a társadalmi igazságosságért.

- **A két- és többoldalú dialógusfórumok rendszeressé váltak;** céljuk a félreértések, előítéletek eloszlatása, konvergenciák fölfedezése, konszenzusok elérése.

A többoldalú dialógusok eddigi legfontosabb eredménye az ún. **Limai nyilatkozat** (BEM 1982), amelynek szövegezésében katolikusok is részt vettek.⁴ Ez a dokumentum tulajdonképpen megjelöli azokat a pontokat, amelyekben konszenzus áll fenn a különböző egyházak között (elsősorban a keresztségben); azokat, amelyekben a konvergencia megjelenik ugyan, bár különböző fokban (főleg az úrvacsora tekintetében); végül azokat, amelyekben a kölcsönös konszenzusig még jelentős utat kell megtenni, mert jelentős eltérések vannak az egyes egyházak felfogása között (főleg az egyház lényege és a lelkési szolgálat) között.

A kétoldalú dialógusokban katolikus részről a legfontosabbnak az anglikán és az evangélikus egyházakkal folytatott dialógusok bizonyultak.⁵ Jelentősek az ortodox egyházakkal folytatott dialógusok is, amelyekben több esetben évezredes félreértéseket lehetett tisztázni (főleg krisztológiai kérdésekben, pl. a híres „Filioque” vita, illetve a Nikaiai és a Kalkhedóni zsinat nyomán keletkezett szakadások). – Mi, magyarok – érthetően – fontosabbnak láttuk a római katolikus – evangélikus-lutheránus vegyes bizottság munkáját,⁶ illetve azt a – Karl Lehmann és Wolfhart Pannenberg vezetésével folyó – közös teológia-történeti kutatómunkát, amelynek eredményei 1982-től láttak napvilágot.⁷ Ezek a nyilatkozatok, tisztázó állásfoglalások sokban segítettek az ökumené ügyét, legnagyobb hiányosságuk azonban az volt, hogy – bár a delegáció tagjai a két egyház képviselői voltak – hivatalos egyházi jóváhagyást egyik dokumentumuk sem kapott.

A Katolikus-Lutheránus közös nyilatkozat (Augsburg, 1999) ezért is kiemelkedően fontos, hiszen a két fél hivatalosan is kijelenti: „konszenzus van a megigazulástan alapvető igazságait illetően”; „a megmaradó különbségek kiengesztelődnek egymással, és nincs már elválasztó erejük”. Az egykori elítélések ma már nem tekinthetők érvényesnek. A Közös Nyilatkozat felépítése is példaértékű lehet hasonló konvergencia, illetve konszenzus nyilatkozatok számára. A „differenciált konszenzus” minden témát hármas beosztásban tárgyal: amit közösen vall a két fél – amit eltérően értelmeznek evangélikus, illetve katolikus oldalról.⁸

- **Az Ökumenikus Karta** (2001, Strasburg) is jelentős eredménynek mondható, legalább európai viszonylatban: „Irányelvek az európai egyházak bővülő együttműködéséhez.” Vétkeink tudatában és megtérésre készen

⁴ Magyarul: Keresztség, úrvacsora, lelkési szolgálat. In: Theológiai Szemle, 1986/4.

⁵ Az anglikán egyházzal a dialógus a Canterbury érsek és a pápa találkozásával, majd az ún. Malta-reporttal (1968) vette kezdetét, ez folytatódott az ARCIC-reporttal (1981, majd 1991). Jelentős eredmény volt – az anglikán egyházak életében bekövetkezett egyházfegyelmi változások ellenére – a közös vegyes bizottság felállítása 2001-ben, amelynek utolsó dokumentuma 2007-ben jelent meg *Growing together in Unity and Mission* címmel.

⁶ Talán legfontosabb a *Das Herrenmahl* (1978) és a *Das geistliche Amt in der Kirche* (1982) című kiadványuk.

⁷ A sorozat 4-5-6. kötete 1986-tól evvel a sokatmondó címmel jelent meg: *Lehrverurteilungen – kirchentrennung? Az itt közzétett kutatások nagyban hozzájárultak az 1999-es közös nyilatkozat megjelenéséhez.*

⁸ 2006-ban a Metodista Egyházak Világtanácsa is csatlakozott a dokumentumhoz.

azon kell fáradoznunk, hogy a közöttünk még fennálló feszültségeket megszüntessük, s ez által készek és képesek legyünk az evangélium üzenetét a népek között közösen és hitelesen hirdetni.”

3. Az ökumené megtorpanása – ökumenikus tél???

3.1. Zsákutcák

Az említett dialógusok és más ökumenikus törekvések számos félreértést tisztáztak, több szisztematikus és történeti teológiai kérdésben konszenzusra jutottak, vagy legalább kijelölték a konvergencia irányát. Eközben nyilvánvalóvá váltak azok a szélsőséges nézetek, amelyeket az ökumenére komolyan törekvő felek elfogadhatatlannak tartanak. Legalább három olyan irányzattal találkozunk napjainkban, amelyek – látszólagos sikereik ellenére – zsákutcának bizonyulnak.

- **Relativizmus és indifferentizmus:** némelyek a testvéries összefogást mindennél fontosabbnak tartják, még hitbéli azonosságuk, saját hithagyományuk elvtelen feladása árán is. Pedig „senki javát nem szolgálja sem egy alapvető problémákat elbliccelő ökumené, sem egy lényegbevágó kérdéseket elmismásoló kereszténység”.⁹
- **A fundamentalizmus** az ellenkező végletet képviseli, amikor mereven elzárkózik saját felekezeti csigaházába. Fundamentalista nézetek éppen úgy föllelhetőek a katolikus egyházban, mint a többi keresztény közösségekben, amelyek mereven szembeszegülnek minden ökumenikus törekvéssel (katolikus részről a legjobb példa a Lefebvre érsek által alapított Szent X. Piuszról Nevezett Papi közösség).
- **A divergens törekvések** több szinten jelentkeznek. Növekvő nehézséget okoz az EÖK számára, hogy tagjainak száma jelentősen megnőtt. Jelenleg 120 országból 350 tagedház vesz részt benne, „a szervezet működőképességének határához érkezett”.¹⁰ Kasper utal arra a tényre is, hogy „számos, elsősorban evangélikál, karizmatikus és pümkösi jellegű csoport van, amelyek alapvetően kritikusan viszonyulnak az EÖT-hez és az ökumenéhez”. – Nem kevés problémát vetnek föl azok a törekvések is, amelyek az elméleti kérdések helyett a közös gyakorlati cselekvést tartják fontosnak, avval a jelszóval, hogy „a dogma elválaszt, a gyakorlat egyesít”. A gyakorlati együttműködés számos területen valóban eredményesnek bizonyult, idővel azonban kiviláglottak ennek esetleges veszélyei is. Részben az, hogy az egyes csoportosulások eltérő politikai irányultságúak és könnyen átlendülnek a politikai cselekvés területére; a különböző politikai rezsimekhez való kapcsolódás jelentős megosztásokhoz vezetett. Részben pedig az is, hogy nemes célokat kitűzve valójában egyéni, illetve csoportérdekeiket próbálják érvényesíteni. A tanulság mára egyértelművé vált: a helyes cselekvésről is lehet vita, nem csak a helyes tanításról.

3.2. Nehézségek, fennálló különbségek

Az elmúlt évtizedben egyre határozottabban körvonalazódtak azok a teológiai kérdések, amelyek megoldásra várnak. Egyeseket elkedvetlenülíthet, hogy ezekben ennyi idő után sem sikerült komoly áttörést elérni, látni kell azonban, hogy éppen a

⁹ Walter Kasper – Daniel Deckers: i.m. 244.

¹⁰ Walter Kasper – Daniel Deckers: i.m. 241.

legfontosabb kérdésekhez jutottunk el: mi az egyház lényege, hogyan értelmezhető az egyházi szolgálatok, mi az Eucharisztia helye az egyház életében.

A *Dominus Iesus nyilatkozat* (2000) váltotta ki az utóbbi évek legnagyobb vitáját a katolikusokkal folyó párbeszédben. A Hittani Kongregáció dokumentuma kijelenti: „a reformáció egyházi nem valódi (= katolikus) értelemben vett egyházak”. Külön monográfiát igényelne a nyilatkozat recepciójának elemzése,¹¹ kereteink korlátai miatt azonban itt csupán néhány megjegyzést tehetünk. Kétségtelen, hogy a dokumentum által kiváltott heves érzelmi reakciók nehezítették a tárgyilagos elemzést. A dokumentum eredeti célja szerint Jézus Krisztus egyedül üdvözítő voltát kívánta leszögezni: „Jézus Krisztus az egyetlen Közvetítő és Megváltó” (11). „Az Istenről és az ember üdvösségéről kinyilatkoztatott mélységes igazság Krisztusban ragyog föl, aki az egész kinyilatkoztatás közvetítője és teljessége” (5).

Ratzinger bíboros a *Frankfurter Allgemeine Zeitung*nak adott nyilatkozatában elmondta, hogy eredeti céljuk ennek az igazságnak ünnepélyes kijelentése volt, mintegy a jubileumi esztendő csúcscaként. Eredeti céljuk az volt, hogy meghívják az összes keresztényeket, hogy csatlakozzanak ehhez a hitvalláshoz.¹² Hogy ez nem történt meg, sőt megtorpanást idézett elő az ökumenikus folyamatban, azt a dokumentum második – Ratzinger megfogalmazásában „kicsiny” – ekkleziológiai része váltotta ki.¹³ Az interjúban a Hittani Kongregáció prefektusa is elismeri, hogy némelyik kifejezés lehet rosszul megválasztott, s hogy kommunikációs problémák is okozták a kiváltott heves ellenállást, hiszen a klasszikus tanítóhivatal nyelvezete eltér a médiumokétól, a köznyelvtől. Walter Kasper szerint „jobban érthetően és barátságosabban is lehetett volna fogalmazni”.¹⁴

Kétségtelen, hogy az egyház mibenléte az ökumené egyik legnehezebb kérdés veti fel. Az eltérő egyházfelfogások kezdettől fogva jelen voltak az ökumenikus mozgalomban. Az EÖT 1950-ben kiadott ún. Toronto-nyilatkozata már utalt erre: „A fő nehézség abban áll, hogyan lehet definiálni a testületet, amelyben az egyház lényegére vonatkozóan a legkülönfélébb nézetek vannak jelen. Az EÖT nem kíván egyetlen egyházfelfogást sem magáévá tenni. Az ekkleziológiai problémában egyik nézetet sem részesíti előnyben. A tagság kedvéért egyik egyháznak sem kell változtatnia ekkleziológiáján.” Abban mindnyájan egyetértettek, hogy Krisztus az egyház feje, és hogy Krisztusnak egyetlen egyháza van. A sokféle egyház léte viszont éppen arra ösztönöz minden keresztényt, hogy nyugtalanul és fáradhatatlanul törekedjen az egységre. Emellett felébreszti annak tudatát is, hogy a saját egyházunkon túl tagjai vagyunk ennek a tágasabb Krisztus egyháznak.

Walter Kasper ismételen óv attól, hogy a *Dominus Iesus* „kemény kijelentése” miatt megakadjon az ökumenikus párbeszéd. A pontosabb értelmezés szerinte megnyitja a lehetőséget a továbblépésre. A Szentlélek működik az intézményes egyházon kívül is. A szentek közössége nem végződik a katolikus egyház határainál. Ahogy az *Ut unum sint* enciklika fogalmazza: „Nincs egyházi vákuum a katolikus egyházon kívül (13),” „Ott is létezik azonban egyházi valóság, bár a mi katolikus felfogásunk szerint az nem teljes egyház, abban az értelemben, ahogy a katolikus

¹¹ A hatalmasra duzzadt irodalomból csak egy válogatást említünk: Michael J. Rainer (Red.): „*Dominus Iesus*”, *Anstössige Wahrheit oder anstössige Kirche?* Lit Verlag, München, 2000. A kötet közli az addig megjelent állásfoglalások jegyzékét is.

¹² Rainer: i.m. 30.

¹³ Amint Hafenscher Károly megjegyzi: „Kár, hogy az irat (...) a Dominus Iesus mellé egy szintre hozza a Domina ecclesiát vagy Regina ecclesiát.” Cikke a *Vigilia* 2001/2. számában jelent meg „*Quo vadis ecclesia? Quo vadis ökumené?*”

¹⁴ Kasper: i.m. 225.

egyház önmagát értelmezi. Ez azonban nem zárja ki annak lehetőségét, hogy ott is létezik analóg módon egyház, vagy pedig más típusú egyház.”¹⁵ Kasper arra is felhívja a figyelmet, hogy nemcsak másoknál vannak hiányok az egyházlétben, hanem megvannak az egyházlét sebei a katolikus egyházban is. Ezért is szükség van az adományok cseréjére: „a katolikus-volt és az ökumené nem ellentétek, hanem egy érem két oldala”.

Az egyház lényegének eltérő értelmezéséből következik az egyházi hivatalok (lelkészi szolgálatok) és az Úrvacsora, illetve az Eucharisztia-közösség eltérő értelmezése is. Áttörést hozott a *Leuenbergi Egyezmény* 1973-ban: az ehhez csatlakozó egyházak „különböző hitvallású egyházak egyházközösségét” alkotják: „egyetérténeket az Evangélium értelmezésében, de fenntartják a pluralizmust a dogmatikai véleményekben is”. – Katolikus felfogás szerint viszont az eucharisztikus közösség feltételezi a megvalósult egyházközösséget. Az eucharisztikus közösség és az egyházközösség elválaszthatatlan: Krisztus az egyházban hív meg az Eucharisziára – ez már az első keresztyének meggyőződése. Ezért nem fogadja el az intercelebrációt, sem az interkommuniót, bár ez utóbbit kivételes esetekben többen lehetségesnek tartják.

Az egyházi hivatal, az apostoli successio és a péteri szolgálat kérdésében is jelentős konvergencia figyelhető meg, bár persze így egyre jobban kirajzolódtak az egyelőre feloldhatatlannak látszó eltérések is.

4. Az egység modelljei

Az elmúlt évtizedek tapasztalatai alapján az egységtörekvésnek három alapmodellje különböztethető meg:¹⁶

A **kooperatív-föderatív** modell a közös cselekvést és tanúságtételt tartja a legfontosabbnak, ahogy azt a „zsinati folyamat” kezdeményezése mutatja.

A **kölcsönös elismerés** modellje a „kiengesztelődött különbözősége” épít. Ennek jó példája a *Leuenbergi egyezmény*: az ordináció kölcsönös elismerése, az intercelebráció elfogadása, de strukturális egyesülés nélkül, tanbeli különbözőségek fenntartásával. Érdekes folytatása a „Porvoo-modell” (1992), amely viszont a csatlakozás feltételül szabja a püspöki hivatal elismerését (ehhez csatlakoztak Skandinávia és a Baltikum lutheránus egyházai, az angol és ír anglikánok).

Az **(újra)egyesülés** modellje „organikus egységre” törekszik: a hitben felismert egység alapján intézményes és alkotmányos egyesülésre. Több ilyen unió jött létre reformált, metodista és kongregacionalista egyházak között: Kanadában (1925), Dél-Indiában (1947), Pakisztánban és Kongóban (1970). A hetvenes évektől alakultak ún. „zsinati közösségek”: helyi egyházak, strukturális egyetemes egyházi kötődés nélkül.

Oeldemann összegzése szerint az első modell csak közös fellépést sürget, a másik kettő végső soron a „látható egységre” törekszik. Egymás kölcsönös elismerése több mint „kiengesztelődött különbözőség”, és egyházközösséghez vezet. Az organikus unió viszont nem jelenti az egyházak uniformizált egybeolvadását. Teljes egyházi közösség csak a különbözőségben megvalósuló egyetlen hitnek, a mindenki által elfogadott szentségeknek és az egyetlen apostoli hivatalnak egységében jöhet létre.

¹⁵ Walter Kasper: *Wege der Einheit*, Herder, Freiburg, 2004. 61.

¹⁶ Johannes Oeldemann: *Einheit der Christen – Wunsch oder Wirklichkeit?* Pustet, Regensburg, 2009. 174skk.

5. A cél

A katolikus egyház minden felelős megnyilatkozásában egyértelműen és ismételtten kinyilvánította, hogy elkötelezett az ökumenikus mozgalom folytatása mellett. Elég talán három autentikus állásfoglalást idézni.

II. János Pál pápa külön enciklikát szentelt az ökumenének, és az egység kölcsönös keresését a 2000., jubileumi évnék is egyik legfontosabb feladatáknak jelölte meg. Minden lehető alkalommal felszólított az „ökumenikus párbeszédre igazságban és szeretetben”, hozzátéve, hogy „az adományok cseréje” előmozdítja a kölcsönös növekedést a hitben. „Minden keresztény közösség annyiban törekszik az egységre, amennyire hűséges az evangéliumhoz.”¹⁷ Elismerte ugyanakkor, hogy „még nem vagyunk teljes közösségben. Mégis megosztottságaink ellenére úton vagyunk a teljes egység felé; azon egység felé, mely az apostoli egyházat jellemezte, s amit mi őszintén akarunk: a hittől vezérelt közös imádságunk a bizonyossága ennek. E közös imádságban az egyetlen Krisztus nevében gyűlünk össze. Ő a mi egységünk.”¹⁸

„Az alapvető, de részleges egységből most tovább kell lépnünk a szükséges és elégséges látható egység felé, melynek konkrétumokban kell megmutatkoznia, hogy az egyházak valóban megvalósítsák az egy, szent, katolikus és apostoli Egyházban való teljes egység jelét, mely majd az Eucharisztia koncelebrációjában fog kifejeződni. (...) Ehhez a Krisztustól akart egyetlen Egyház közösségében szükséges és elégséges egységhez vezető út még türelmes és bátor munkát igényel.”¹⁹

Walter Kasper egy „olyan ökumenikus folyamatról” beszél, amelyben a felek kölcsönösen kifejtik saját hitvallásukat, majd a párbeszéd folyamán arra törekednek, hogy konszenzusra jussanak az ezeket egyesítő, közös hitvallás összefüggéseiben. „Egyszerre hűek maradjunk közös, Jézus Krisztusban való hitünkhöz, és ahhoz is, ami megkülönbözteti a mi hitünket másokétól. A közös bázison hitvallást kell tenünk katolikus, evangélikus vagy ortodox hitünkről. Ez az ökumené nem visszafelé halad, hanem előrefelé.” Ennek következtében „a jövő egyetlen egyháza nem homogén egyház lesz. A katolicitás egyetemességet jelent. Az egyház egysége nem lehet más, mint egység a sokféleségben és sokféleség az egységben.”²⁰ „Nem az a kérdés, hogy 'Ökumené: igen vagy nem?'. Vita egyedül a hogyanról, az ökumené konkrét útjáról folyhat.” Minél katolikusabb, annál ökumenikusabb – és fordítva!

Josef Ratzinger szerint „a hitbeli egység keresésére irányuló teológiai párbeszédnek mindenképpen folytatódnia kell. De ezeknek a megbeszéléseknek sokkal oldottabb, kevésbé sikerorientált, 'alázatosabb' módon kell folytatódniuk, nagy örömmel és türelemmel. A praxeológiai modelltől el kellene tanulnunk a dogmatikus türelmet, anélkül, hogy az igazság kérdésében közönyösségbe süllyednénk.” „A hitnek folytonosan nevelnie kell a szeretetre, a másik hite iránti tiszteletre, a toleranciára, a különbözőségben együttműködésre.” Gondolatait Szolovjov látomásával zárja: az idők végén azok a keresztények, akik szembeszálltak az Antikrisztussal, megvallják Jézus Krisztusba, az Istenfiába, a világ egyetlen üdvözítőjébe vetett hitüket. A Pétert követő katolikusok, a János-tanítvány ortodoxok és a Pál nyomában járó protestánsok egyesülnek Krisztus egyetlen egyházában. János kijelenti: „Eljött az óra, hogy teljesüljön Krisztus utolsó kívánsága: hogy egyek legyenek, ahogy ő egy az Atyával.” Ratzinger hozzáteszi: Szolovjov eszkatologikus látomása nem azt jelenti, hogy az

¹⁷ *Ut unum sint* enciklika 15.

¹⁸ Uo. 23.

¹⁹ Uo. 78.

²⁰ Uo. 180.

egység csak a történelem végén vagy azt követően jön létre. „Az eszkatologikus az igazi valóság, amely egyszer majd nyilvánvalóvá lesz, de már most meghatározza napjainkat. Az egység „eszkatologikus” a szó igazi értelmében: már jelen van. Péter, János és Pál elválaszthatatlanok egymástól. Velük együtt kell keresnünk az Úr igazi arcát. Az ökumené nem más, mint már most eszkatologikus fényben élni. Ha útban vagyunk Krisztushoz, akkor útban vagyunk az egységhez.”²¹

6. A világ közös szolgálata – Magyarországon

6. 1. Meredekebb, de fontos kapaszkodó az egyház, az egyházi hivatalok és az Eucharisztia kérdésében.

6.2. Világszolgálat. Konkrét cselekvések (környezetvédelem, szociális kérdések, stb. vö. Németország). „Az egyházak tanítása elválaszt, az emberek szolgálata összeköt.” Krisztus örömhírét hitelesen hirdetni, hogy higgyen a világ.

6.3. „Missziós ökumené: Mivel az egyetlen Istent hirdetjük, és az egyetlen Urat követjük, ezért a misszióknak közös az örömhíre és közös a célja.” „Közösen keressük a kapcsolatot az emberekkel abban a társadalomban, amelyben már sem Istennek, sem az egyháznak nincs jelentősége. Meghívjuk őket arra, hogy Isten szeretetének helyet adjanak az életükben. Közösen kérdezzük meg, mi az életünk alapja, és hogyan tudunk a hit forrásaiból a humánus és az emberméltóság életét megteremteni, amely megszabadult a félelemtől, a gyűlöletől és az erőszaktól. Közösen beszélünk más kultúrákban élő emberekkel arról, hogy mi az ő hitük és életük tartalma, és részt adunk nekik abból, hogy mi jelent számunkra Jézus Krisztus mint Isten üdvössége.”

6.4. Tanúságtétel Isten mindenkit átfogó szeretetéről. Nem ellenség, nem idegen, még csak nem is versenytárs, hanem testvér Krisztusban.

---

²¹ Joseph Cardinal Ratzinger: *Weggemeinschaft des Glaubens*, Sankt Ulrich, Regensburg, 2002, 232.

Az ökumené egykori lendülete és mai értelme – evangélikus szemmel

Szabó Lajos

1. A személyes tapasztalatok és élmények ereje

Ha az ökumené múltjára tekintünk, akkor mindegyikünknek nagyon sok jó vagy kellemetlen esemény juthat az eszébe. Attól függően, hogy mi magunk, személyesen hogyan viszonyultunk ehhez a kérdéshez, dominálhat az egyik, vagy a másik élménytár. Személyes élettörténetünk maga adja általában azt a magatartásformát, amellyel viszonyulunk a keresztyén felekezetek közeledésének, együttműködésének vagy közös útkeresésének a küzdelmeihez. A funkcionáló ökumenikus élethez a személyes tapasztalataink szolgáltatják az alapot.

„Dialogue does not extend exclusively to matters of doctrine, but engages the whole person; it is also a dialogue of love.” (Ut Unum Sint, 47). (A dialógus nem korlátozódik kizárólagosan a tanbeli kérdésekre, hanem az egész személyt átfogja: a szeretet dialógusa is.)

Ebben az értelemben mindenkinek van egy szubjektív kötődése vagy kisebb-nagyobb ellenállása a kérdéssel kapcsolatban. Egy első, korai vagy akár egy friss tapasztalat is könnyen befolyásolja a hozzáállásunkat.

Az én életemben nagyon korán kezdődött el egy sajátos ökumenikus mozgás. Sohasem felejttem el. Lehettem vagy 4 éves, amikor a szülőfalumban evangélikus papgyerekként elszöktem egy szép tavaszi délután otthonról, és egy szál rövidnadrágban beálltam a Somlyó-hegyen tartott szép, díszes és nagyon színes körmenetbe. Mondhatnám besoroltam. No, nem a végére és nem is akármilyen helyre, hanem a nagy tekintélyű kanonok úr sátra alá, és azon igyekeztem, hogy a lehető legközelebb jussak hozzá. Evangélikus gyerekeknek ez volt a feltűnő és igazán izgalmas hely. A teljesen más színek, illatok világa. Máig sem tudom, hogy tudta-e, én ki vagyok, de megfogta a kezemet és lehetővé tette, hogy VIP helyről élvezzem életem első ökumenikus alkalmat, a körmenetet. A korszellem abban az időben a Kemenesalján még nagyon nem volt a mai értelemben vett ökumenikus, de a helyi szereplők néha meglepő módon, egy-egy spontán kedves gesztussal adtak életre szólóan útmutató magatartásformát.

Több mint öt évtized után azt gondolom, hogy még ma is nagy szükségünk van ilyen jellegű megtapasztalásokra és élményekre. Ma élő gyermekeknek és felnőtteknek egyaránt. Újra értéke van a közvetlen és spontán élményeknek az ökumené területén. Ilyen rendkívüli gyermek, ifjúsági vagy éppen felnőtt „alkalmi” katekizisekre, amelynek során a gyakorlati tapasztalat megelőzi a hivatalos ügyrendet és felülír minden eljárási szabályzatot. Az élménnyel tanít, egyértelműen és hatásosan. A legjobb valláspedagógiai módszerekkel is versenybe száll. A távolság vagy a bizalmatlanság éppen ezeknél a spontán helyzeteknél jelenik meg a legtermészetesebben és a leggyakrabban, de az is érdekes, hogy itt és így tud a leghamarabb gyógyulni és eltűnni. Nagy szükség van a jó ökumenikus tapasztalatokra ma is. Erre jó példát adnak a katolikus, református és evangélikus országos ifjúsági találkozók, ahol minden alkalommal kölcsönösen vannak résztvevők és előadók valamennyi felekezetből. A fiatal szervezők pedig gondolnak is erre a fontos szempontra már az előkészületi időszakban is. Ha az ökumené hűvösebb korszakáról beszélünk mostanában, ezek az események akkor is adnak egy kis langyosítást, felmelegedést.

Azért is tartom nagyon fontosnak a személyes ökumenikus tapasztalatot ma, mert meg vagyok győződve arról, hogy a múlt század nagy ökumenikus egyéniségei és gondolkodói hihetetlen energiával és személyes odaadással vállalták a közös útkeresést. Nem estek kétségbe, nem sajnálták az energiát sem, és több nagyon szép alkalmat megélhettek ennek következtében. Az ökumené története egyben ezeknek az embereknek a története is, személyes elkötelezettségük és lelkes küzdelmük története is.

Ez a felelős és őszintén küzdő hozzáállás ma már a mi örökségünk, mégpedig nagyon fontos örökségünk és ajándékunk. Sok esetben nem szponzorálták és nem is igen ünnepelték őket, ők mégis megteremtettek egy olyan alapot, amelynek következtében komoly teológusként, gyakorló keresztyénként ma már nem lehet kérdésünk igazán az, hogy kell-e, fontos-e együtt gondolkodni és egymásra is gondot viselni mai világunkban.

2. A belső tűz gyengülése, a hűvösebb korszak kihívásai

Ma, amikor többször hallani az ökumené kissé hűvösebb korszaka elnevezést, talán nem a távolságtartással van a probléma, nem is a közös alkalmak, szervezések hiányával, hanem annak a belső tűznek a gyengülésével, amelyet az ökumené sikereiből származó szakaszaiban annyira jól lehetett érzékelni.

A külső nehéz kérdések, illetve az egyházak belső problémái és speciális nyomorúságai pedig gyorsan egymás közelébe vihetnének bennünket. A kérdés persze az, hogy hogyan viselkedünk ezekben a helyzetekben, és milyen aktivitás lesz ekkor jellemző ránk. Mennyire tudunk empátiával közeledni egymás felé? Az őszinte ökumenikus megértés a másik felekezet iránt a fontos alaphang ma is.

Az utóbbi évtizedek magyarországi egyházi életére is jellemző az, hogy jelen van egy erő, egy mozgás, amelyet a nagyság, a súly, vagy éppen a hatalmi befolyás irányít. Külső változások belevisznek egyházakat ma abba, hogy kiépítsék, fejlesszék vagy egyszerűen növeljék az intézményeik számát és természetesen az ezzel együtt járó struktúrát is. Kemény küzdelem ez. Külsőleg is, de belső lelki értelemben is. Ezzel kialakul egy új önértékelési kép és magatartás is. Sok esetben odavezet ez a tendencia, hogy már csak az van a látókörben, ami a saját felekezet világa, kérdése vagy problémája. A beszűkülésnek egy új formája lehet ez. Egy egészséges önérvényesítési magatartás gyorsan átcsaphat a konfessziós bezárkózás, elszigetelődés helyzetébe. Így az a kérdés, hogy ebben a megváltozott helyzetben a saját felekezetünk mellett milyen lesz az új fontossági sorrend: hova kerül a másik élete, a másik közösség, közösségek sorsa. Egyáltalán marad még energia a másik közösség irányába? Hihetetlen gyorsan születnek ma prioritási sorrendek, és nagyon gyorsan át is alakulnak. Jó lenne, ha az ökumenikus gondolkodásban és egymásra figyelésben ez nem következne be. Érdemes ma különösen is vigyázni a több mint egy évszázados ökumenikus törekvések elért eredményeire. Élményeire és dekrétumaira egyaránt.

A sok fáradozással elért eredményeket megtartani és a közvetlen gyakorlati egyházi életben érvényesíteni csak stabil és átgondolt magatartással lehet. Az ökumené összefüggésében fontos fogalom a kiszámíthatóság és a megbízhatóság egymás irányában. Ha a múltat és a jelent értékelni próbáljuk, akkor ennek a két tulajdonságnak a helyzetét érdemes megmérni. Közegyházi szinten és helyi gyülekezeti szinten egyaránt. Azt gondolom, hogy a környezetünkben ma is növekvő vallási sokszínűségben fontos érték, hogy megőrizzük a keresztyén felekezetek ökumenikus

érzékenységének kontinuitását. Ennek érdekében minőségi törődésre van szükség egymás bátorítása és segítése terén. Ez vezethet el odáig, hogy őszintén tudjunk beszélni egymás előtt a gyengéinkről és a nehézségeinkről is.

3. A sokszínűség környezetében is: egymással valóban törődő mentalitás

Dietrich Bonhoeffernek a közösségről írt híres könyvének (A szentek közössége) egy gondolatmenete örök értéként tárja elénk az egymás megbecsülésének mindig időszzerű témáját. Az egyház közösségében pedig erre az egymással törődő mentalitásra külön is vigyázni kell, mert ez a közös, megélhető öröm feltétele:

„Ahány ember, annyiféle. Csakhogy erősek és gyöngék, okosak és buták, tehetségesek és tehetségtelenek, jámborak és kevésbé jámborak különbözősége immár nem arra ad okot, hogy megszóljuk, megítéljük, kárhoztassuk egymást- más szóval: hogy önmagunkat igazoljuk-, hanem arra, hogy egymásnak örvendjünk és szolgáljunk. Most is a maga meghatározott helyét foglalja el a közösségben mindenki, de ez már nem az a hely, ahol a legjobban tud könyökölni, hanem az, ahol legjobban tud szolgálni. Nagyon fontos, hogy a keresztyén közösség minden egyes tagja nélkülözhetetlen láncszeme legyen a közösségnek. Egy lánc csak akkor nem szakad el, ha a legkisebb szeme is megkapaszkodik a többiben. Az egész közösség sínyli meg azt, ha vannak olyan tagjai, akik télenek. A keresztyén közösségnek mindenképpen tudnia kell, hogy nem csak a gyöngéeknek van szüksége az erősekre: az erősek sem lehetnek el a gyengék nélkül. A gyengék félreállítására a közösség halála.”²²

Amikor a keresztyénséggel kapcsolatban a mai aktuális kihívásokra és a felelőségekre gondolunk, akkor nagyon fontos, hogy ezeket a bonhoefferi mondatokat a szemünk előtt tartsuk.

Egyre többször találjuk magunkat szemben azzal a gondolkodásmóddal, hogy csak a sikeresre, a hasznot hozóra és a profitot termelőre érdemes odafigyelni. Társadalmunkban és egyházainkban pedig szemmel láthatóan nem kevesen vannak a másik oldalon: ott, ahol sok minden hiányzik, nem a siker uralkodik, sőt a gyengülés szemmel látható. Vajon erre a jelenségre jut-e az egyházban elegendő figyelem? Ebből a szempontból nagyon fontosak akár a katolikus egyház szociális tanítással kapcsolatos megnyilatkozásai, akár az Egyházak Világtanácsa vagy a Lutheránus Világszövetség konkrét tanulmányi anyagai. Megemlíthető az a közös munka is, ami az Agapé dokumentum magyar feldolgozásában és megbeszélésében megmutatkozott. Teljes egyetértés nyilvánult meg ennek a dokumentumnak a magyar fogadtatásakor mindegyik felekezet részéről. Az alapvető állásfoglalás lényege a következő: „Az élet szolgálatában álló gazdaság emlékeztet bennünket Isten életet adó gazdagságának fő jellemzőire:

Az irgalmas isteni gazdagság ajándékai (oikonomia tou theou) mindenki számára bőséget biztosítanak és tartanak fenn.

Isten jó gazdagsága azt kívánja, hogy az élet bőséges javaival igazságos és fenntartható módon bánjunk, a részvételre építve.

Isten gazdaságtana az élet gazdaságtana, amely előtérbe helyezi az elosztást, a globális szolidaritást, az egyéni méltóságot, valamint a szeretetet és törődést a teremtés védelme érdekében.

²² Dietrich Bonhoeffer: Szentek közössége, Harmat Kiadó, Budapest, 1997. 82.old.

Isten gazdasága az egész ökumené, a földön élő valamennyi ember közösségének gazdasága. Isten gazdaságának jellemzői: az isteni igazságosság és a szegények előtérbe helyezése.”²³

Hasonló gondolatot fogalmaztak meg ökumenikus nyitottsággal és erre a felelőségre figyelmeztetve a Lutheránus Világszövetség winnipeg-i nagygyűlésén is:

„Luther Mártonnal együtt valljuk, hogy el kell utasítani és másfajta alternatívákkal kell helyettesíteni azt a fajta gazdasági gyakorlatot, amely alássa felebarátaink (különösen a leginkább sebezhető) jólétét. Luther arra is emlékezteti a lelkészeket, hogy kötelességük leleplezni a sebezhető rétegeket kizsákmányoló gazdasági gyakorlat rejtett igazságtalanságait. Felismerjük, hogy az élet szolgálatában álló gazdaság megvalósítására ökumenikusan kell törekednünk.”²⁴

Érzékelhetőek ma körülöttünk is azok a feszültségek, amelyek éppen a gazdasági különbségeken éleződnek a leggyorsabban. Nyilvánvaló, hogy ezen a területen is csak ökumenikus, közös cselekvésben lehet hatékonyan segíteni a társadalomban.

4. A jövő felé: bátorító szóval és jó kommunikációval megélni az ökumenét

A keresztyén közösségek ma kicsiben és nagyban egyaránt egy speciális útkeresésben élnek és egy bonyolult helyzet kiismerésével küzdenek ma Európában, és persze Magyarországon is. Kisebb egyházban és nagyobb egyházban egyformán zajlik ez a folyamat. Nem mindegy, hogy ezeket a kikerülhetetlen lépéseket közösen is meg tudjuk-e tenni, vagy csak egyenként próbálunk nekifeszülni a kérdéseknek. Az sem mindegy, hogy a kisebbek és a nagyobbak viszonya hogyan alakul egy országon belül. Vannak nagyon jó és biztató példák az összefogásra, a dialógusra, de nem szabad elhallgatni azt sem, hogy sokszor fel-feltűnik egy-egy érthetetlen és nagyon kemény, elzárkózó magatartás is az egymással való viszony területén. Nem könnyű kezelni azt, hogy például az evangélikusság komoly egyháztag veszteségeket kénytelen konstatálni Magyarországon az utóbbi években, és ebben sokan a felekezeti-leg vegyes házasságok során jelentkező veszteségeket látják döntő tényezőnek.

Fontos az a szempont is, hogy ma már nem lehet egyszerűen úgy kezelnünk az ökumenikus magatartást, hogy bizonyos szinteken igen, de az emberi élet legfontosabb kis sejtjeire nézően nem mondunk igazán őszinte és továbbsegítő, „ökumenikusan megélhető” válaszokat. Talán éppen a nagy kérdések nehézségeivel való küzdelmek segíthetnek a kisebbnek tűnő, ám a mindennapi pasztorálás szintjén nagyon is fontos kérdésekben való ökumenikus helytálláshoz, például a családokban, vagy a gyermekek világában szükséges ökumenikus megnyilvánulásokhoz és gyakorlathoz. Jó tapasztalat az, ahogyan a Házás hétvége mozgalom belépett az evangélikusok gyakorlatába is. Ez egy evangélikus teológushallgató írásában így jelenik meg: „A Házás hétvége mozgalom egy olyan világméretű katolikus program, amelyet sikerült értékeit megtartva adaptálni a mi egyházunk számára is, bekapcsolódva a katolikus szervezetbe, de saját liturgiánk és identitásunk megtartásával.”²⁵

²³ Gömböcz Elvira (szerk.): Alternatív GLOBALIZÁCIÓ a népekért és a Földért, Luther Kiadó, Bp., 2008, 21k

²⁴ For the healing of the world: official report, a LWF 10. nagygyűlése, Winnipeg, Kanada, 2003, 61. o.

²⁵ Sterczler Rita: A magyar Házás hétvége mozgalom vizsgálata gyakorlati teológiai szempontok alapján In: Lelkipásztor 85.évf. 2010/8-9-szám.371.old.

Meg kell említenünk itt azt a munkát is, amelyet Bíró László püspök folytat hosszú ideje a családokért felelős püspöki tisztségében. Ennek a szolgáltatnak a kisugárzása is érezhető a hazai ökumenikus gondolkodás fejlődésében. A családi élet területén az ökumenikus kérdésekre is tekintettel lévő lelkigondozás és segítés azonban bőségesen hagy még kívánnivalókat maga után. A bázisokon, a gyülekezetben és a családban dől el ma is igazán az ökumenikus élet gyakorlati kérdése. A megvalósulásnak ez az igazi színtere.

Wolfgang Huber német evangélikus püspök egy évtizede írta helyzetelemző könyvében, hogy az egyház egy speciális korszakváltás idejét éli meg, az általa és mások által is megfogalmazott krízisek miatt. Hét krízist sorolt fel: a tagság, a pénzügyi, a munkatársi, az egyesülés folyamatának krízise (ez utóbbi speciális német probléma), szervezeti, a krízismenedzselés krízise és az orientációs krízis.

Az akkori helyzetnek megfelelően drámaian jellemezte azt, ahogy részakadt Európára az egyháztól való elszakadás viharos gyorsaságú folyamata. Felhívta a figyelmet arra is, hogy pl. a német társadalom nem csupán szekularizálódott, hanem egyúttal ténylegesen sokfelekezetűvé és sokvallásúvá is vált.

„A vallásosság igen nagy mértékben az egyház keretein kívülre került, és saját, önálló vándoréletbe kezdett. E közben gyakran ölt ezoterikus, vagy misztikus, karizmatikus vagy szektáriánus köntöst. A legkülönbözőbb vallások vetették meg a lábukat, az egyházak monopolhelyzete e tekintetben megszűnt. Az egyházak fokozzák ökumenikus együttműködésüket. Egyre inkább erősödik a nézet, hogy éppen Európában lesz az egyházak jövője ökumenikus. Együttműködésük nem korlátozódik a társadalmi és politikai kérdésekben közösen vállalt nyilvános állásfoglalásokra. Annak bázisa elsősorban a keresztyén emberek helyi együttélése, különösen is a vegyes vallású családokban. Legfontosabb megnyilvánulási formái pedig a különböző felekezetekhez tartozó keresztyének közösen tartott istentiszteletei. Éppen ezért az ökumenikus kapcsolatok korlátait azon a ponton érzékeljük legfájdalmasabban, ahol ma még lehetetlen a feltétel nélküli istentiszteleti közöset gyakorlása, ide értve az eucharisztia együttes ünneplését is.”²⁶

Ezek a kérdések a mai magyar viszonyokra átültetve éppen a mi mai napjainkra váltak nagyon jellemzővé. Szembe kell nézni egyszerre több új kihívási rendszerrel a környezetünkben. A krízisek nem idegenek a hazai egyházi életünktől sem. Ebben egyre közelebb kerülnek egymáshoz az ökumené elméleti, magasabb szférái, vagy ha úgy tetszik az egyházvezetői szint és a hívek mindennapi életében jelentkező alapvető területek. Ebben az értelemben szükség van a gyakorlati megközelítésű ökumené őszinte megélésére valamennyi szinten. A 2010-es év tapasztalatai szerint például sok helyen többen és nagyobb odaadással vettek részt az ökumenikus imahét alkalmain, mint korábban, és egy gazdagodó liturgiai közösség is több helyen megvalósult.

A környezetünkben jelentkező problémák, vagy a magyar társadalom keretein belüli megosztottságok és az élethelyzetek, az esélyek rendkívüli szélsőségeinek megerősödése közben csak a keresztyén együttgondolkodás, együttérzés és együtt cselekvés segíthet. Meg kell értenünk a korunkat, hogy valóban jól tudjunk benne kommunikálni és cselekedni. Egy korábban megfogalmazott kérdés ma is időszerű azzal kapcsolatban, hogy egyházként hol is állunk a társadalomban.

„Hol állnak az egyházak a mai társadalmainkban? Nem holmi szögletben, kényelmes sarokban, a falnak támasztva a hátukat. Úgy vagyunk, mint Pál volt Athénben. A piacon – másokkal konkurálva, de ökumenikus közösségben is –, közösségekben mindazokkal, akikkel együtt kell jótállnunk a keresztyénség jövőjéért és

²⁶ Wolfgang Huber: Az egyház a korszakváltás idején Kálvin Kiadó, Budapest, 2002. 202-203.old.

országainkban az emberi, társadalmi értékekért és a szabadság értékeinek megóvásáért. Meg kell értenünk ezt a kort, és korunkban érthetővé kell tennünk Urunk, Jézus Krisztus titkát és hatalmát.”²⁷

Ennek a közös küldetésnek a betöltése ma érvényes kihívás. Meg kell találni a magyar társadalomban az egyház segítő, gyógyító hangját és azt eredményesen kell kommunikálni, valamint tényleges gyakorlati cselekedetekben megvalósítani.

Erre bátorít a Meghívás egy közös útra dokumentum – Az Ausztriai Egyházak Ökumenikus Tanácsának szociális nyilatkozata – egy mondata is: „Mint minden korszak, a mi korunk is Istené. Az egyházak feladata, hogy bátorító, a jövő felé mutató szóval forduljanak az emberekhez. E feladatuknak csak közös erőfeszítéssel tehetnek eleget.”²⁸

Arra a nyelvre, amivel valóban kommunikálni tudunk a jövőben is, és amerre érdemes az irányt venni, ma is megtanít Jürgen Moltmann protestáns teológus egyik híressé vált mondata:

„Az élet lelke a szeretet lelke. A szeretet egyesíti a szétválasztottakat és elválasztja az együttlévőket, és ezzel a ritmussal hozza mozgásba az életet.” („Der Geist des Lebens ist der Geist der Liebe. Die Liebe vereinigt das Getrennte und trennt das Vereinigte und bringt in diesem Rhythmus das Leben in Bewegung.”)²⁹

Nagy szükségünk van a szeretet kommunikációjának erre a ritmusára a mi körülményeink között is. Amikor látszólag áll az ökumenikus mozgás, és nincsen igazán lelkesítő esemény olyan értelemben, mint az 1999-es augsburgi közös nyilatkozat, vagy a 2001-es Ökumenikus Karta, de gondolhatunk II. János Pál személyiségéből áradó gazdag ökumenikus áldásokra és személyének páratlan, éltető kisugárzására is, akkor sem szabad elfelejteni a szeretet lelkének az élesztését bennünk, és az állandó ökumenikus dialógus igényét közöttünk. Ha nem tesszük ezt, más nem fogja megtenni helyettünk. Ez a mi mai és konkrét felelősségünk.

Ha előre nézünk, akkor lehetnek nagy reményeink az iránt, hogy megvalósulhat egyszer egy teljesebb közösség is. De világosan érezzük, hogy az ökumenikus jövő felé vezető úton nagyon fontos a belső tudatosság is, hogy a felekezeti identitás megőrzése és az ebben való valódi elmélyedés is jót tesz a közös lépéseknek. Mert nem a félelem, nem a másikkal való versengés lesz a jellemző, hanem a saját hitvallási tudatunk erősödik, a másik felekezet ajándékaiból és kincseiből pedig átvehetünk gazdagító elemeket. Látható, hogy a protestantizmus nagyon sokat merít a katolikus kegyesség, spiritualitás és lelkeség kincseiből napjainkban. Az is érezhető, hogy a liturgiái kincsek közös használata is erősödik. A lelkeségi mozgalmak gyógyitanak ma is sok sebet és nehézséget az új és sokszínű keresztyén közösségekben.

Külön említést érdemel az is, hogy a protestáns és azon belül az evangélikus egyház nagy lendülettel készül a reformáció 500 éves évfordulójának megünneplésére. Nyilvánvalóan lesznek ebben nagyon határozott, identitástudatot erősítő lépések és a saját szint és életformát kifejező tendenciák, de ennek a jubileumnak is lehet egy felekezeti határokat átlépő és gyógyító karaktere. Erre az ünnepi folyamatra nézve különösen is igaz az, hogy új lehetőség kínálkozik az ökumenikus élményre és tapasztalatra. A lelki ökumené magasabb szintű átélésére is nyílnak

²⁷ Nüchtern, Michael, Teológiai válasz az új vallási mozgalmakra, in: A vallásszabadság a mai demokráciákban, Ökumenikus Tanulmányi Füzetek, 16. szám, Ökumenikus Tanulmányi Központ, 1997. 45. o.)

²⁸ Meghívás egy közös útra – Az Ausztriai Egyházak Ökumenikus Tanácsának szociális nyilatkozata (ford. Liska Endre), Luther Kiadó, Bp. 2005, 19. o.

²⁹ Moltmann, Jürgen, Geist des Lebens. Eine ganzheitliche Pneumatologie, Kaiser Verlag, München, 1991, 266. o.

lehetőség ebben a folyamatban. Nem mindegy, milyen nyitottsággal és mennyire őszinte lelkülettel tudunk részt venni egymás ünnepeiben. A lelki ökumené terén megtett minden lépés nagyon gyógyítóan és ébresztően hat az egymással való kapcsolat fejlődésére, még akkor is, ha a gyakorlati lépések terén még mindig hűvös marad az időjárás. Jó példát ad erre Hafenschel Károly (id.) II. János Pál pápa boldoggá avatásáról szóló cikke (Evangélikus Élet 2011. május 22. 10. old.), amelyben megtalálhatjuk azt az ökumenikus, teológiai kultúrát, ahogyan illik és lehetséges egymás örömeire figyelni ma is. Persze kiolvasható ebből az írásból az is, ahogyan a szerző egész életútját jellemzi a magas szintű szakmai érdeklődésen túl az ökumenikus teológiai gondolkodás érzelmi megalapozottsága is. Erre a hangra nagy szükség van az aktuális ökumenikus helyzetnek különösen is. Ahogyan egy időben a katolikus oldalon Békés Gellért szellemi és lelki értékei is megnyilvánultak páratlan értékű megszólalásaiban és írásaiban.

Walter Kasper bíboros két mondata megerősíthet minket abban, hogy van értelme újra és újra energiát és érzéseket egyaránt rászánni az ökumenikus tevékenységre, mert nem kevesebbek leszünk a saját felekezetünket érintő hatékonyságban, hanem erősebbek és mélyebbek.

„Az ökumenében akkor lépünk igazán tovább, ha a keresztségben ajándékba kapott új életet kibontakoztatjuk, növekedni és érni hagyjuk. Ezt nevezzük lelki ökumenének.” („Wir kommen in der Ökumene nur weiter, wenn wir das in der Taufe geschenkte neue Leben zur Entfaltung bringen, es wachsen und reifen lassen. Dies nennt man geistliche Ökumene.”)³⁰

„Az ökumené tehát nem egy veszteséges üzlet, és nem elszegényesedési folyamat, amiben az ember a saját identitását feladja és könnyelműen a tengerbe dobja azt, ami a korábbi generációknak szent volt. Az ökumené az élet növekedési folyamata.” („Ökumene ist also kein Verlustgeschäft und kein Verarmungsprozess, in dem man die eigene Identität aufgibt und leichtsinnig über Bord wirft, was früheren Generationen heilig war. Ökumene ist ein Wachstumsprozess des Lebens.”)³¹

---

³⁰ Kasper, Walter „Ökumene des Lebens. Hauptvortrag”, in 95. Deutscher Katholikentag Ulm 2004. Dokumentation, Butzon & Bercker, Kevealer, 2004, 357. o.

³¹ Kasper, Walter „Ökumene des Lebens. Hauptvortrag”, in 95. Deutscher Katholikentag Ulm 2004. Dokumentation, Butzon & Bercker, Kevealer, 2004, 360. o.)

Bibó István magyar önértelmezése és önkritikája

Bibó István (ifj.)

1. Konferenciánk célja, ill. fő témája nem Bibó István munkássága, nem is a mai magyarországi politikai és mentálhigiénés helyzet, hanem az, hogy tisztába jöjünk – mint magunkat kereszténynek valló értelmiségiek – önmagunkkal, illetve a magunk szerepével és feladatával, azaz a *kihívásokkal és saját felelősségünkkel* a mai magyarországi helyzetben, amelyre a súlyos politikai megosztottság és a mentálhigiénés deficit mellett harmadikként a nemzeti tudat illetve identitás válsága is jellemző. Ez a válság ok-okozati sorrendiség tekintetében a másik kettővel (együtt hármasban és párosával külön-külön is) a tyúk és a tojás viszonyában van; és ez a viszony – mivel negatív jelenségekről van szó – akár egymást reprodukáló circulus vitiosusként is leírható. A rendszerváltás óta eltelt húsz év ezt az állítást alátámasztani látszik. (Érdekes ezzel kapcsolatban emlékeztetni a Hitler börtönében gondolkodó protestáns teológus, Dietrich Bonhoeffer fontos felismerésére a **butaság** – más fordításban az **ostobaság**, eufemisztikus nevén a mentálhigiénés deficit – mibenlétéről. Eszerint az ostobaság nem az agybéli befogadóképesség szerény mértéke, nem a gondolkodás fürgeségének hiánya vagy az értelmi teljesítőképesség alacsony foka, hanem – az ő gondolatát továbbgondolva – az alternatívák meglátására, áttekintésére, végiggondolására és a közöttük történő választásra, döntésre, azaz a szabad ítéletalkotásra való képtelenség, alkalmatlanság. Mint ilyen, elsősorban nem biológiai, hanem társadalmi jelenség: ostobának nem születik az ember, hanem azzá válik, vagy azzá teszik, mégpedig olyan környezetben, olyan emberi közösségekben, ahol a személyiségnek nincs módja a gondolkodást szabad választások és döntések helyzeteiben gyakorolni. Azaz – és ez Bonhoeffer felismerése – butává elsősorban a *szabadság hiánya, a szabadság megvonása* teszi az embert; és hozzátehetjük: fokozza és fölerősíti ezt a folyamatot, ha az ember – kényelemből, fáradtságból, félelemből vagy bármi egyéb okból – beleegyezőleg le is mond a szabadságáról. Természetesen vannak nagyon eltérő emberi képességek és adottságok; de ha arra gondolunk – amire Bonhoeffer rá is világít –, hogy a tanulatlan vagy lassú észjárású ember nem feltétlenül ostoba, s az igen képzett (a mai világban akár többdiplomás ember) is lehet nagyon ostoba, akkor igazat kell adnunk neki; és azt is hozzátehetjük, hogy felismerését a XX. század politikai története egész néptömegekre vonatkozóan is igazolta. – Dietrich Bonhoeffer: BÖRTÖNLEVELEK. Bp. 1999. 14–15.)

A szervezők részéről ezek a megfontolások magyarázzák a három konferenciánap tárgyválasztását, így a mai napét is, a magyar önértelmezés és önkritika kérdését. Előadásom az ezzel való szembenézéshez keres és javasol fogódzókat, erőforrásokat, például Bibó István személyiségében és munkásságában.

2. Mielőtt arra válaszolni próbálnék, hogy miért tűnik erre alkalmasnak éppen az ő személye és munkássága, elmondom, hogy a témát nem én javasoltam, címét sem én adtam, és sem végzettség, sem önképzés, sem gyakorlati tevékenység révén nem vagyok szakértője. Mégis elvállaltam, három nagyon erős elkötelezettség miatt. Az első ilyen elkötelezettségem a Szabadegyetemhez és annak ökumenikus szellemiségéhez kapcsol, és ezen keresztül a jelen konferencia társrendezőjéhez is, a Magyar

Pax Romanához; és mivel a kapacitálás e két szervezet vezetőségétől jött, nehéz lett volna nemet mondanom. A második elkötelezettség apám életművéhez és gondolatához köt, amelyet szakértelem nélkül is elég jól ismerek, s bár előadások tartására ilyen esetben általában nem az utókorra átvedlő elfogult családtag a legmegfelelőbb, a most nekünk szükséges vita és együttgondolkodás elindítására talán alkalmas lesz. A vállalásban legerősebb szerepet azonban a harmadik elkötelezettség játszotta, amely a megjelölt témán belül nem is annyira a nemzeti önértelmezéshez, mint inkább az önkritikához fűz, mert tanári rögeszmém és szinte missziós hevüitem tárgya a társadalmi/nemzeti/magyar – bármelyik jelzővel illelhető – önkritika szükségessége, illetve katasztrofális hiánya a mai magyar közéletben; és úgy érzem, hogy amit erről apám szellemében gondolok, az valóban aktuális. Ennyit előljáróban mentségemül.

3. Miért tűnik e tekintetben vonzónak, fogódzól és erőforrásul alkalmasnak Bibó István személye és munkássága?

3.1. Nem azért, mintha tévedhetetlen volna, hanem mert megingathatatlan és mélyen (érzelmileg is) megalapozott személyes elkötelezettségei vannak

3.1.1. először is az európai kultúra és annak gyökerei, elsősorban a kereszténység és az antikvitás iránt, és ezen belül kitüntetetten és személyesen Krisztus személye iránt (Bibó István: VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK, Bp. 1986, III. kötet, 5–124.: Az EURÓPAI TÁRSADALOMFEJLŐDÉS ÉRTELME C. tanulmány. A továbbiakban az idézetekre való hivatkozás – amennyiben csak a tanulmány címe, illetve kötetszám és oldalszám jelzi őket – erre a kiadásra, illetve ennek kiegészítésként 1990-ben megjelent IV. kötetére utal).

3.1.2. Másodszor: az előzőekkel összefüggésben, azokból következően elkötelezett hazája iránt. Erről műveiben bemutatkozás szerűen, egyes szám első személyben csak egyszer nyilatkozott, egy befejezetlenül maradt könyv kéziratában, melyet 1942-ben kezdett írni az európai módszerek és az európai egyensúly háború után esedékes helyreállításának kérdéseiről, és ezt ritkán is szokták idézni; de írásainak témaválasztása, tárgyalásmódja és hangvétele sem hagy kétséget állításom igazsága felől. *„Minthogy ma általános szokás minden írásmű hátsó gondolatait s érdekelt-ségi háttérét kutatni, jobbnak találom, ha előre meg is adom az ehhez szükséges adatokat. E sorok írója magyar, s hazáját forrón szereti, de nem tudja azonosítani magát azokkal az uralmi igényekkel, melyeket egyes honfitársai a környező népekkel szemben támasztanak; demokráta, s leghőbb vágya, hogy Kelet-Európa népei is a demokratikus fejlődés útjára kerüljenek; mindamellett nem áll e könyvben több ország számára monarchikus megoldást javasolni, ugyanakkor azonban elveti a leginkább javasolt monarchikus megoldást, a dunai Habsburg-monarchiát; szocialistának vallja magát, s hívője a jövő osztály nélküli és kizsákmányolás mentes társadalmának, de mégis azt állítja, hogy e háború befejezése nem a szocialista berendezések egyszerre való megvalósításának pillanata kell hogy legyen, hanem mindenekelőtt a stabilitás, törvényesség és az európai módszerek uralma helyreállításának pillanata; végül híve az európai államszövetségnek, de mégsem tágít attól, hogy e könyv hatvan százalékában a régi önálló államokra szabdaltsa Európa területi kérdéseit taglalja, mert szilárdan meg van győződve, hogy az európai államszövetség nem teszi feleslegessé a területi kérdések megoldását, sőt ellenkezőleg: a területi kérdések stabilizálása előfeltétele az európai államszövetség működésének.*

Számít reá, hogy mindezek miatt könyvét paradoxnak és ellentmondónak fogják találni mindazok, akik a ma uralkodó és kötelező dogmatikus sémákban

gondolkodnak, amilyenek a konzervatív, keresztény, nemzeti, kapitalista, liberális, szocialista, kommunista stb. sémák. Ezek a sémák a kibontakozás legszörnyűbb akadályai, s nem a problémák maguk: bárki, akiben egyszerre megvan a gondolkodás bátorsága és a valóságérzés épsége, körül tudja járni a problémákat és kitapogatni a lehető megoldás vagy megoldások útjait. Ami emberfeletti, a megtalált megoldásokat megküzdeni elvekkkel, sémákkal, melyek mindent a maguk merev... [itt megszakad a szöveg, a bekezdés előző változata:]

Ha azokból a szokásos dogmatikai álláspontokból indulunk ki, amelyekben az emberek ma általában gondolkodnak, akkor ez a könyv tele van paradoxonokkal és ellentmondásokkal. De e sorok írójának nem is volt a törekvése, hogy megfeleljen azoknak a szokásos dogmatikus kereteknek, amelyekben ma az emberek gondolkodni szoktak, s így nem is számít rá, hogy egészében megnyerje akár a konzervatívok, akár a szocialisták, akár a nacionalisták, akár a keresztény irányzatok híveit. Ezek szempontjából ez a könyv telve van ellentmondásokkal és paradoxonokkal.

Nem hisz a monarchia isteni elhivatottságában, de mégis monarchikus megoldásokat javasol döntő kérdésekben, viszont elveti azt a monarchikus megoldást, melyről általában a legtöbb szó esik: a Habsburg-restaurációt. Katasztrofálisnak tartja, ha a közép- és kelet-európai államcsoportokat a szovjet meghódítaná, de egyáltalán nem híve egy szovjetellenes európai frontnak sem.” (AZ EURÓPAI EGYENSÚLYRÓL ÉS BÉKÉRŐL, I. kötet, 604–605.)

3.1.3. Harmadszor, ugyancsak az eddigiekkel összefüggésben: elkötelezett az emberi méltóság és szabadság iránt. Témaválasztásával, stílusával és hangvételével jellegzetesen igazolja ezt fiatalkori, életében nem publikált fogalmazványa a 30-as évek végéről: *A szabadságszerető ember tízparancsolata.* (Szövege: BIBÓ ISTVÁN – 1911–1979. ÉLETÚT DOKUMENTUMOKBAN. Vál. és összeáll. Huszár Tibor, szerk. Litván György és S. Varga Katalin. 190–191.)

3.1.4. Negyedszer pedig elkötelezett mindezen értékek *jövője* iránt, azaz megvan benne a *bonhoefferi értelemben vett optimizmus*, a reménynek és bizalomnak az az ereje, *„mely a jövőt sohasem engedí át az ellenségnek, hanem maga tart rá igényt.”* (Idézet Bonhoeffertől; ellenség alatt természetesen nem a politikai ellenfelet, tudományos vitapartneret vagy kötekedő szomszédot, hanem a bibliai értelemben vett Gonoszt kell érteni. – Dietrich Bonhoeffer: BÖRTÖNLEVELEK. Bp. 1999, 21.) Nem tudom, hogy ismerte-e Bibó István ezt a megfogalmazást; kitelik tőle, hogy igen, bár hivatkozni nem hallottam rá. De ha nem ismerte, akkor kijelenthető: ha ismerte volna, egyetértett volna vele, elfogadta volna, élete a tanú rá.

3.2. Erőforrásnak és fogódzónak azért is alkalmas ez az életmű, mert Bibó István mindezen elkötelezettségekhez való viszonyát nem aktuális politikai körülmények vagy érdekek szerint alakította, mérte, adagolta; politikai és egzisztenciális viszonyok szorításában sem változott a személyisége. Ezt életének tényei és közelebbi ismerőinek tapasztalatai egyaránt igazolják.

3.3. És azért is, mert aki mindezt megérzi a szövegeiben és gondolatmeneteiben, az biztonságban tudhatja magát atekintetben, hogy nem egy párt vagy ideológia szócsövével, agitátorával vagy manipulátorával találkozik; hanem a görcs- és félelemmentes párbeszédben *egzisztenciálisan érdekelt valakivel*, olyannal, aki nem azt várja az általa megszólított hallgatójától, közönségétől, vitapartnerétől, hogy véleményét mindenképpen elfogadja, táborát erősítse, támogatását neki adja. Hanem azt, hogy együtt tisztábban lássanak, egymás szándékait és indítékait ne értsek félre, szándékosan pláne ne, de véletlenül se; és ebben, a félre-nem-értés szándékában mindig következetesen példát mutat.

3.4. Bibó István személyisége a jóhiszeműséget, a vitapartner, sőt a politikai ellenfél megértésére való törekvést, a türelmet, az ítélezéstől való tartózkodást, egyáltalán: valamely erkölcsi mércének való megfelelés igényét testesíti meg. Csupa olyasmit, amit a közbeszédben és a politikai-történelmi publicisztikában a „realisták” lekicsinylőleg, leggyakrabban naivitásként szoktak emlegetni: mintha ezek a közéletben-politikában sem szükségesek, sem fontosak, sem érvényesek nem volnának. Igaz, szükségességüket, fontosságukat és érvényességüket ma Magyarországon paradox módon leginkább egy negatívum igazolja: az, hogy közéletünkben *milyen kínzóan* hiányoznak.

4. Rátérve az előadásom címében jelzett kérdésre: Bibó István magyar önértelmezésének alapja egy olyan nemzetfogalom, amely szerint a – modern, európai – nemzet elsősorban és döntően politikai közösség, amelyet folyamatosan történelmi és politikai élmények és tapasztalatok alakítanak és tartanak össze. De hogy ez a folyamat jól vagy rosszul, kedvezően vagy kedvezőtlenül, szerencsésen vagy szerencsétlenül, harmonikusan vagy torzan, egészséges módon vagy betegen alakul, abban a külső erők és körülmények mellett változó arányban, de *döntő szerepe van az adott politikai közösség belső erőinek*, köztük is kitüntetetten a tudatos és kritikus önreflexiónak. Bibó István felfogásában a nemzetnek a saját céljaira, feladataira, teendőire vonatkozó önkritikus reflexiója a nemzeti identitás szempontjából sokkal fontosabb és termékenyebb, mint akár a régi dicsőség számontartása, akár a magyar alkat vagy „*a magyar lélek minéműségén való bármiféle töprengés*”. (ELTORZULT MAGYAR ALKAT, II. kötet, 619.) Ebből következően Bibó István magyar önértelmezésének legfeltűnőbb jegei – különösen ma forgalomban lévő önértelmezésekkel összevetve – az alábbiak:

4.1. Aktuálpolitikai céloktól és viszonyoktól független belső koherencia – ezt írtam előzetes téziseimben; de ezt most pontosítanám így: az éppen aktuális pártviszonyoktól és egyéb politikai és társadalmi erőviszonyoktól független belső koherencia. Ugyanis aktuálpolitikai *célja* Bibó Istvánnak igenis volt, sőt azt kell mondani, hogy legfontosabb írásainak nagyon is voltak nagyon aktuálpolitikai céljai – de ezek az ő céljai voltak függetlenek az éppen aktuális erőviszonyoktól, és abból fakadtak, amit ő a saját *belső és nagyon koherens erkölcsi-politikai értékrendje alapján* (erkölcsi-politikai: ez kötőjellel értendő és irandó!) aktuális feladatnak, vagy elhárítandó veszélyeknek érzett. Ezt a tételmet és néhány következő megállapításomat műveire hivatkozva szeretném bizonyítani.

4.2. Kiegyensúlyozottság: nem esik végletességbe, öntudat és önkritika egyensúlya jellemző rá; továbbá az, hogy az értelmi megközelítések mögött megérezhető az érzelmi elkötelezettség, de a más irányú érzékenységek megértése és figyelembe vétele is. A szókimondás és tapintat egyensúlya, és folytathatnám.

4.3. Az önértelmezésen, önreflexión belül az önkritika mellett a további „ön-” előtagú alkatrészek tekintetében jellemző: az önbecsapásnak és alfajainak (önfelmentés, öngazolás, önsajnálát, önünneplés, öndokumentálás, önmarcangolás, önpocskondiázás) teljes hiánya, az önismeretnek és kellékeinek (önvizsgálat, öni-rónia, öntudat, önmérséklet) jelenléte. Nem másokban keresi a hibát (nem mintha nem látná, hanem mert mások hibáján nem tudunk segíteni, a magunkén igen).

4.4. Hazaszeretet nem a nagy szavak, nem a felületi érzelmek és elfogultságok gyűjteménye, hanem elsősorban *féltés a haza/nemzet jövőjét fenyegető veszélyektől*, melyek közül a legsúlyosabbnak az erkölcsi züllést és a külső-belső szabadságdeficitet tartotta, és nem győzte hangsúlyozni ezek kölcsönös összefüggését. A szabadság hiánya züllést és butulást eredményez, a butaság képtelenné tesz a

szabadságért való küzdelemre és áldozathozatalra, azaz a szabadsággal való élésre. Ezzel kapcsolatos politikai veszélyérzete kiválóan működött, és veszély-előrejelzései – sajnos – nagymértékben igazolódtak.

A féltés és a zülléstől való óvás mellett megvan viszont az *öröm és elismerés* (ha nem volna elkoptatott szó, büszkeséget is mernék mondani) a haza/nemzet valódi teljesítményei fölött, és *szégyenkezés* a szégyenei miatt. A szégyenkezés gondolatmenetei – amelyekre még szeretnék visszatérni – leginkább a békeszerződésről, a magyar alkatról és a zsidókérdésről szóló tanulmányokból idézhetők, az öröm és az elismerés főleg az 56-os írásokban érhető tetten.

Hazaszeretete *feladatcentrikus*, és azokból meríti az erőt a múltból, akik (nagyjából) ugyanígy gondolkoztak (Zrinyi, Bocskai); kifejezett nemzeti önkritikában pedig Petőfire és Széchenyire hasonlít, Petőfi gyerekes/költői hevülete és Széchenyi önmarcangolása nélkül (vö. Petőfi: MAGYAR VAGYOK, Széchenyi NAPLÓ-ja).

Az eddig mondottakat szeretném néhány fontos művére hivatkozva – és nagyobb részben idézetekkel – alátámasztani.

1944 nyarán írta meg – stílusát és mondanivalóját tekintve – egyik legnaivabb szövegét, A MAGYAR MUNKÁSSÁG BÉKEAJÁNLATÁ-t a magyar középosztálynak. Ez azért íródott, mert Bibó István akkor már tudta, hogy semmi jó nem fog kijönni abból, ha a kommunisták a háború után primitíven osztályharcos szemlélettel fognak hozzányúlni az 1944-ben erkölcsileg – és ezért politikailag is – leszerepelt, de a szabadság és demokrácia irányába mutató komoly hagyományokkal is rendelkező magyar középosztályhoz. Ezért a „békeajánlat” pontjaiba burkolva, de egyértelműen azt próbálja sugallani a munkásosztálynak (azaz a kommunistáknak), hogy ezzel öngólt rúgnának, s az általuk hirdetett demokratikus és szocialista eszmék lejáratódását idéznék elő. Ugyanakkor Bibó István részéről egyértelmű nemzeti/magyar önkritika mutatkozik meg abban a tényben, hogy a magyar középosztályt minden kvalitása mellett is politikailag leszerepeltnek mutatja be, és ilyenként szólítja meg a munkásság nevében, határozott (bár némi iróniával enyhített) kíméletlenséggel – noha a szerző maga is ehhez az osztályhoz tartozik. A Rákosi-rendszer kommunistái 1948 után mindazt megvalósították, amitől Bibó István óvni szeretne volna mind őket, mind a magyar középosztályt, ugyanis magukat és eszméiket eredményesen lejáratták, a középosztályt pedig újabb sérelmekkel gazdagították. (A BÉKEAJÁNLAT szövege: BIBÓ ISTVÁN – 1911–1979. ÉLERTÚT DOKUMENTUMOKBAN. Vál. és összeáll. Huszár Tibor, szerk. Litván György és S. Varga Katalin. 204–211. – Első megjelenés: *Kritika*, 1983, 12. sz. 13–25, közreadja Szilágyi Sándor.)

1945 decemberi híres cikke a *magyar demokrácia válságáról* azért íródott, nagyon is aktuális politikai céllal, hogy felhívja a figyelmet a politikai félelmek és az ezek nyomán kialakulható polarizálódás veszélyeire. Idézem e cikk egyik legnaivabb bekezdését. Ebben a szövegrészben van nem is egy téves (túlzottan jóhiszemű) helyzetmegítélés, van közvetlenül akkor be nem vált előrejelzés: „*A magyar demokrácia válságban van. Válságban van, mert félelemben él. Kétféle félelem gyötri: fél a proletárdiktatúrától és fél a reakciótól. Tárgyi okok nem indokolják egyik félelmet sem: Magyarországon mindazok, akik proletárdiktatúrát akarnak, és mindazok, akik a reakció visszatérését akarják, elenyésző kisebbségben vannak, s külső erők sem néznék szívesen egyik fordulatot sem. A politikai élet végzetes félelmeinek azonban az a tulajdonságuk, hogy tárgyi előfeltételek híján is, pusztán a félelem erejénél fogva elő tudják hívni azt a veszedelmet, amitől félnek. Mindazok ugyanis, akik mértéktelenül félnek a proletárdiktatúrától, hatalmassá erősíthetik a reakció táborát, mindazok pedig, akik mértéktelenül félnek a reakciótól, hatalmassá erősíthetik a proletárdiktatúra vagy legalábbis valamiféle*

szélsőbaloldali diktatúra táborát. Ha az ország nem tud kiszabadulni a félelemnek ebből a csapdájából, előbb-utóbb óhatatlanul kettészakad egy ostobán feltett alternatíva körül: a nemzeti folytonosság hívei a reakcióval, a radikális változások hívei a baloldali diktatúra ügyével kerülnek egy táborba. A kettő között elsikkad minden biztos és nyugodt reformpolitika, és újból kátyúba jut az ez év elején oly nagy reményekkel megindult magyar demokratikus fejlődés.” (II. kötet, 15.). Azt hiszem, nem kell a megfelelő fogalom párok behelyettesítésével újra felolvasnom ezt a szöveget ahhoz, hogy belássuk, itt is a naiv mondatok szerzőjének veszélyérzete működött jól: az akkor be nem vált előrejelzések ötven év múlva mégiscsak beigazolódtak. Az ország tényleg kettészakadt egy ostobán feltett alternatíva körül, és amint azt néhány éve van alkalmunk megfigyelni, nem látszik képesnek, hogy erre való hajlamát meghaladja.

1946 tavaszán A KELET-EURÓPAI KISÁLLAMOK NYOMORÚSÁGA C. tanulmány aktuális politikai célja az volt, hogy angolra és franciára lefordítva a békecsinálók asztalára kerüljön, hátha így elkerülhető az, ami akkor már kezdett látszani, hogy az új békemű nem lesz sokkal jobb, sőt Magyarország számára talán rosszabb is lesz, mint a Versailles-i békemű volt; s hogy az új békemű prolongálja az itt élő kisállamok sérelmeit, természetlen és veszélyes vitáit, tehát mindazt a rosszat, amit a versailles-i békemű okozott vagy tovább rontott. Bibó István itt is naiv volt, és pechje is volt: a fordításra nem volt már idő, a nagyhatalmakat pedig nem érdekelte, hogy megértsék az itteni kisállamok bajait, talán nem is vették észre, hogy nem értik, az oroszokat pedig pláne egészen más érdekelte. Prolongálta a békemű a természetlen és veszélyes vitákat? Igen, ma is benne ülünk ezekben, és még nem dőlt el az sem, hogy ki tudjuk-e használni azt az esélyt, amelyet ezen viták meghaladására az Európai Unió jelent. Bibó István veszélyérzete itt is igazolódtott.

1946 őszén, amikor már nagyon látszott, hogy Magyarország nem kap méltányosabb békeszerződést a trianoninál, sőt azt öt további község elcsatolásával szimbolikusan is tovább rontják, A BÉKESZERZŐDÉS ÉS A MAGYAR DEMOKRÁCIA C. cikke azért íródott (*Válasz*, 1946. október), hogy a békeszerződés következtében a magyar társadalomban lehetőleg ne a trianoni teljesen jogos, de rosszul feldolgozott sérelem rögzüljön, és ne a demokráciába vetett, amúgy is törékeny bizalom rendüljön meg. Hogy biológiai képzavarral fejezzem ki magam: arra igyekezett, hogy a lenyelendő gombócot ne a sérült lélek keserű levével, hanem a józan ész által termelt savakkal próbáljuk megemésztetni.

Naiv volt? Persze, azt hitte, ha valamit megír, azt elolvassák és hatni is fog. – Igazolódtott a veszélyérzete? Prolongálódott a rosszul vagy sehogyan sem feldolgozott trianoni sérelem? Van hajlam a magyar társadalomban arra, hogy meginogjon a demokráciába vetett bizalma? Van még egyáltalán ilyen irányú bizalma? (Az erre vonatkozó legfontosabb mondatok: II. kötet, főleg a 284–290. oldalon.)

1948-ban az ELTORZULT MAGYAR ALKAT – ZSÁKUTCÁS MAGYAR TÖRTÉNELEM C. tanulmányának utolsó mondata szerint ez a tanulmány azért született meg, mert „[a]z a megnyugtató megállapítás [...], hogy az előző korszakok tévutait immár elhagytuk, nem ment fel az alól, hogy éberem ne figyeljük újabb megrázkódtatások és megakadások ama tüneteit is, melyekre fentebb [...] rámutattunk.” E munka megállapításait sokan, komoly történészek és politológusok is vitatják; de azt egyik sem állítja, hogy 1948 óta nem voltak súlyos megrázkódtatások és megakadások a magyar történelemben; és azt sem állítja senki, hogy ezek tüneteit általában időben észrevettük. Továbbá azt sem, hogy ezek a tünetek nem emlékeztetnek kísértetiesen a régebbi megakadások tüneteire. Ok, magyarázat és mentség van: 40 év politikai és ideológiai elnyomás; de a „magyar alkat” az elnyomás megszűnése, 1989 óta sem lett egészségesebb, sőt. A

nemzeti/magyar önkritika egyik példaszzerű gondolatmenetét ebből az írásból idézve előadásom zárásaként szeretném felolvasni (II. kötet, 614–616.old.)

1948-ban a zsidókérdésről írott tanulmánya azért keletkezett, hogy indítást és fogódzókat adjon a közvélemény számára a kérdés társadalmi méretű megbeszéléséhez és feldolgozásához, mert a feldolgozatlan, megbeszéletlen traumák tovább hatnak, mérgeznek és torzítanak. „*A sebek felszaggatása magában valóban nem használ sokat* – írja Bibó István a tanulmány első bekezdésében –, *de a kérdések elkenése és a valóságos helyzettel való szembe nem nézés a sebek minden felszaggatásánál károsabb*”. A tanulmány még éppen megjelenhetett, a remélt folytatásra a kommunista fordulat miatt már nem került sor. – Most pedig itt ülünk és megállapíthatjuk, hogy a 40 évig szőnyeg alá söpört probléma a kommunizmus bukása óta, azaz több mint húsz éve elvi és erkölcsi síkon zavaros és torz viták és megnyilatkozások által a fejekben, konkrétan pedig a cigánykérdésben mérgez tovább, a megoldás területén pedig sem a szabadságunkkal, sem a demokráciánkval eddig nem tudtunk mit kezdeni. Önkritikára – nemcsak közösségre, hanem személyesre is – sok példát lehetne idézni ebből a tanulmányból; legyen elég egy a befejezésből, amelyben néhány felmerülő kifogásra ad rövid választ a szerző: „*Lesz végül egy harmadik ellenvetés is, mely éppen ellenkezőleg, azt fogja mondani, hogy ez a gondolatmenet nemhogy túlon túl egyenlő lábra állítaná zsidók és antiszemíták egymás iránti ellenségességének kérdéseit, hanem éppen ellenkezőleg, ezt az egymással mégiscsak párhuzamos és egymást kiegészítő dolgot a lehető legnagyobb részre hajlással és egyenlőtlenséggel kezeli: a nem zsidók felé bőven osztja a kemény és elítélő szavakat, s a zsidóüldözésekért való felelősség örökös hangoztatásával újabb tápot ad a zsidók légtétel-keresésének, ellenben a zsidók mértéktelenségéről nem szól, hanem csak vattába csomagolva beszél arról, hogy a zsidók magatartásai a környezetre hogyan hatnak. Ez azonban nem véletlenül történt így. Aki a zsidó helyzet valóságáról a legkevesebbet is úgy akarja mondani, hogy azt zsidók is meghallják, annak két dolgot kell előbb magában teljesen feloldania: egyrészt azokat a nagy vagy kis indulatokat, haragot, ellenségességet vagy bosszankodást, melyek benne a zsidókkal szemben valaha léteztek vagy felkeltek, másrészt pedig bármiféle erkölcsi ítékezésre vagy akár csak erkölcsi leckéztetésre és tanulságok levonására való hajlandóságot. Ezer év történeti tapasztalata kapcsolta össze a zsidók számára a környezet ingerültségének a legkisebb megnyilvánulását a legnagyobb és legigazságtalanabb bántalmaknak való kitettséggel és a legkisebb erkölcsi leckéztetést a teljes erkölcsi leértékelés és semmibevevés képzetével. De ettől eltekintve sem szokott semmilyen vonatkozásban különösen sikeres lenni olyan erkölcsi indulatok és kemény ítéletek kifejezésre juttatása, melyek nem vonatkoznak ugyanolyan erővel a szólóra magára is. Hagyjuk meg tehát ezt olyanoknak, akik a zsidók nevében és képében beszélhetnek hozzájuk. A magam nem zsidó magyar feleimmel szemben ellenben nem volt okom ilyenfajta tartózkodásra, mert mindazokban az előítéletekben, ingerültségekben, fölénytudatban, ridegségben, cselekedetekben és mulasztásokban, melyekre vonatkozóan kemény szavakat írtam le, semmi sem volt olyan, amit valami módon át ne éltem volna, vagy amelynek felelősségében közvetlenül vagy közvetve részesnek ne tudnám magamat. Ezért kérem az olvasót is arra, hogy ne álljon meg annál, ami azért tetszik neki, mert a másíknak s a másíkról szól, hanem inkább annál, ami reá vonatkozik. S szeretném, hogy aki nem tud egy véleményre jutni a szerző tételével, fogadja el a jó szándékát közös kiindulási alapnak.*” (II. kötet, 796–797.)

1956-ban Bibó István november 4-i kiáltványa, utána kibontakozási tervei és az 1957 tavaszi EMLÉKIRAT azért – vagy azért is – íródtak, mert látott még néhány

tízezerléknyi esélyt arra, hogy ne sikkadjon el az, amit a magyar forradalom legizgalmasabb vívmányának tartott, s ami miatt a magyar forradalmat a század legizgalmasabb politikai kísérletének nevezte: ti. a Nyugat-Európában kialakult demokratikus társadalomszervezési technikának és a szocializmus valódi – nem kommunista és nem osztályharcos – tartalmának összekapcsolása, illetve – mondjuk így – ennek a kísérletnek a lehetősége. Mint tudjuk, ez a lehetőség hosszú időre – lehet, hogy végleg – elsikkadt; a szocializmus tartalmának valódi, erkölcsileg érvényes részéről ma már senki sem beszél, miközben mindannyian szenvedünk a multiktól, és nincs igazán reményteljes elképzelésünk az erkölcsileg indokolhatatlan, méltánytalan és gyakran felelőtlen nagyvagyonok és a növekvő mélyszegénység közötti feszültség megoldására. Az EMLÉKIRAT-ban Bibó István ezt is nagyon pontosan leírta. „Magyarázhatja, akinek ez a maga lelkének mentésére fontos, hogy a magyar forradalom így vagy úgy volt, vagy lett, vagy lett volna ellenforradalom, a valóság az, hogy éppen az volt az egyik legfantasztikusabb meglepetés, hogy az idestova tíz év óta mindenki által ellenforradalminak és restaurációnak feltételezett fordulat mennyire nem ilyen volt. Mindazok az erők, melyeknek fegyver volt a kezében, az ifjúság, a munkásság és a forradalom oldalára állt katonaság többségükben nemcsak szocialisták, hanem marxista-leninista nevelésű szocialisták voltak, ha mégannyira válságban volt is egész világképük. Hogy közben a kitört szabadság hatására a legkonzervatívabb restauráció erői is kijöttek a napfényre (fasiszta erők alig!), az csak azoknak a számára volt rémületes, akik megszokták, hogy ha valamit eltiltanak, az ezzel már nincs is, viszont aminek módjában van napvilágra jönnie és megszólalnia, az már ennél fogva félelmetes is. A szovjet közbelépés pillanatában a helyzet már konszolidálódni kezdett, a népitéletek megszűntek, a szocialista vívmányok mellett határozott és tekintélyes hangok szólaltak meg, s olyan nemzeti egységkormány alakult meg, melynek nem volt oka a jobboldal felé való túlbuzgalomra és gyengeségre. S aki a magyar forradalom s a leverését követő ellenállás valóságával egy kicsit is kapcsolatba került, annak meg kellett éreznie, még ha nem is akarta bevallani, hogy a század egyik legizgalmasabb szocialista kísérletének az indulása volt az, amit a szovjet tankok szétlőttek, hogy helyette berendezni segítsenek valamit, ami mindenhez hasonlít, csak jövőt építő társadalomhoz nem. [...] A kapitalizmus mai, sokszorosán megföldözött formájában sem képes az erkölcsi elégtelenségnek azt az érzését megszüntetni, melyet az emberek nagy százalékában újra meg újra kivált. A botránkozás központja nem maga a szabad vállalkozás, mely az emberi szabadságnak igen lényeges vívmánya, hanem az, hogy a kapitalizmus a maga intézményeivel nemcsak hogy konzerválja a társadalmi birtokállományt, hanem új lehetőségeket nyit a nagyvagyonképződés amaz ősi formái számára, melyek messze a kapitalizmus, a szabad vállalkozás és a jogállam létrejövetele előtt, évezredek óta ismereteseek: a jogi formákba burkolt erőszak, az államhatalommal való visszaélés, közvagyon vagy közösségi vagyon kisajátítása, államhatalmi koncessziók, korrupció és politikai intrika. A szabad társadalom és a békés társadalmi reform erői azonban Nyugaton olyan erősek, hogy rendkívül lassan és lépésről lépésre, de radikális kisajátítás nélkül is szorítják vissza a mamutvagyonnak, még inkább a mamutvagyon újraképződésének ezeket a diluviális társadalmi jelenségeit. Vagyis Nyugaton lassan, de biztosan a szegények gazdagabbak, a gazdagok szegényebbek lesznek. Ezzel szemben a világ többi népeinél, a félgyarmati (Latin-Amerika és a kommunizmusig Kelet-Európa), a volt gyarmati és gyarmati országokban a jogállam és a szabad vállalkozás technikáinak egyszerű bevezetése a valóságban azt eredményezte és azt eredményezi, hogy az e technikákban

gyakorlatlan egyszerű nép, elsősorban a parasztság óriási tömegei tradicionális társadalmi és gazdasági kereteik megbomlása után tehetetlen prédái lesznek a nagyvagyongépződés fent leírt ősi erőszakos és korrump folyamatainak. Vagyis gyakorlatilag a szabad vállalkozás, a jogállam s amennyiben van, a népképviselői demokrácia intézményei igen könnyen válnak földesurak, pénzemberek és korrump politikusok bábjátékává. Olyan folyamat indul tehát meg, melynek során a szegények még szegényebbek, a gazdagok még gazdagabbak lesznek, s belátható időn belül nincs kilátás, hogy ez a folyamat megforduljon.” (IV. kötet 219–220, 231–232.) Az EMLÉKIRAT 56 tanulságait foglalja össze, fordulatait szinte kívülről tudom; de csak most tűnt fel, milyen pontos vészjelzést is tartalmaz. Évek óta látjuk és érezzük a rendszerváltás utáni óriási tömegek tehetetlen prédává válását, látjuk és nézzük a földesurak, pénzemberek és korrump politikusok bábjátékát is. Az idézett szöveg e hónapban ünnepelhette 54. születésnapját; nem tehetünk hát szemrehányást Bibó Istvánnak, hogy ha tudott minderről, miért nem szólt időben.

Az eddig felsorolhatóakhoz hasonlóan legutolsó, ide kapcsolható művét is aktuálpolitikai céllal írta Bibó István, ami elsőre furcsa megállapításnak tűnhet, ha csak azt tekintjük, hogy 1968-tól kezdve több éven át írta, és 1976-ig küszködött angliai megjelentetésével. Hogy milyen személyes munkakörülmények között, arról jobb nem beszélni; inkább idézek egy 1968-as leveléből, amelyben az angliai megjelentetéshez kérte Szabó Zoltán tanácsát és segítségét. A mű a ciprusi válság kapcsán a nemzetközi területi-etnikai viták megoldására nemzetközi politikai döntőbíróági gyakorlat kialakítását javasolta, s ennek lehetőségeit és akadályait, elvi és gyakorlati kérdéseit járta körül. Nem jövedölte meg a szocialista tábor és a Szovjetunió felbomlását, sem a 90-es évekbeli balkáni helyzetet, arról szólt csupán, hogy a világnak nincs módszere és eszköze a területi viták kezelésére, és az erre való felkészülést javasolta akkor, amikor ezek a területi kérdések elszigeteltnek tűnve merültek fel (Írország, Ciprus, Izrael), s a hidegháborús világban semmi esélye nem volt annak, hogy ilyen kérdésekről elfogulatlanul tárgyalni vagy egyáltalán beszélni lehessen. Bibó István ezt írja művéről Szabó Zoltánnak: „*UNO-köröknek írtam, annak a diplomata és funkcionárius egyvelegnek, melynek körében valamiféle UNO-közvélemény kialakul. Tudom, hogy a világ összes közvéleményei közül ez talán a leglazább és legtörékenyebb valami, tudom, hogy évenként ezrével és ezrével adresszálnak hozzá naivabbnál naivabb műveket, s tudom, hogy az én művem is végsőleg naiv; naiv úgy, ahogyan naivak voltak 1945-46-os cikkeim, melyekkel Nagy Ferencnek és Rákosinak magyaráztam, hogy mit kellene tenniük, ha eszük volna, s naivak voltak 1956-os tervezeteim, melyekről tudhattam, hogy senkinek sem kellene. De ha mégannyira tudhattam és tudom, hogy az ilyenféle művekben rejlő belső igazság csak nagyobb időkifutásban érvényesülhet, mégis közvetlenül ezeket az írásokat az a nem tudom, milyen kevés hányadnyi eshetőség élteti és íratja, hogy hátha ott és akkor hatnak, amikor és ahová íratnak. Minthogy ez a szenvedélyes igyekezet íratja és íratja tovább velem ezt a művet, bevallom, hogy leperog rólam minden okos beszéd, mely ennek kilátástalanságát igyekszik bizonyítani.*” A mű tehát naiv. De ma, a balkáni háború után (és egy újabb koreai előtt?) leszögezhető: a naiv Bibó István nem tévedett, amikor azt állította, hogy a nemzetközi területi viták elintézetlensége és elintézhetetlensége szinte ugyanakkora veszély, mint a környezetszennyezés vagy az atombomba. Mi pedig hozzátehetjük: ma már – az arab–izraeli konfliktuson keresztül – a nemzetközi terrorizmusnak is táptalajt jelent. (LEVÉL SZABÓ ZOLTÁNHÓZ. IV. kötet, 253. – Az emlegetett mű: A NEMZETKÖZI ÁLLAMKÖZÖSSÉG BÉNULTSAGA ÉS ANNAK ORVOSSÁGA. IV. kötet, 283–682.)

Elmondhatjuk, hogy megoldási kísérletei vagy javaslatai nagy többségükben nem valósultak meg, vagy mert tényleg naivak voltak, vagy mert valamiért lekésték

a kritikus, ritkán adódó kedvező pillanatot, vagy mert eleve nem adódott kedvező pillanat – de azt nem mondhatjuk, hogy álbajokra, álveszélyekre és álproblémákra pazarolta volna az energiáit.

4.5. Folytatva Bibó István magyar önértelmezésének sajátosságait: Szabó Zoltán szerint: ő „*a legtürelmesebb magyar*”. Nyugalma és türelme, bonhoefferi értelemben vett optimizmusa mögött nem vallásos tisztelői is megérik a hit jelenlétét. Konrád György, aki – legalábbis a hagyományos, egyházas értelemben – nem nevezhető vallásosnak, a BIBÓ-EMLEKKÖNYV számára készült írásában ki is mondja ezt, amikor Bibó István november 4-i parlamenti helytállását méltatja: „*Bibó Istvánt, a személyes méltóság egyik magyar bajnokát, azt hiszem, segítette a vallásos hite. Összefüggést látok szellemi függetlensége és Istenre szegezett lelkiismerete között. Neki nem kellett várnia, hogy a történelem legyen a bírója, megvolt neki a maga bírója, akire súlyos figyelemmel ráhagyatkozhatott. Ez a bíró azt sugalmazta, hogy belső szabadság nélkül nincs ép emberi személyiség. [...] Szeretném, ha minél több fiatalember csatangolna el a világba tanulni, s szeretném, ha előbb-utóbb hazajönnének. Nemzeti önbecsülésüket erősítené, ha Bibó Istvánra gondolnának. Ez a ma már halott férfi a többiek helyett is cselekedett, de szigorúan a maga nevében. Én lélekben akkor is, azóta is felhatalmaztam őt erre a cselekedetére, helyettem is tette, amit tett. Mindenkinek eljön a maga ideje; rendelt ideje van a némaságnak és a megszólalásnak; Bibó István megérezte a maga idejét.*” (Kéziratoss emlékkönyv, 672.)

4.6. A ma nálunk közforgalomban lévő magyar önértelmezésekre (még ha nem is a szomorúan vagy nevetségesen anakronisztikus szélsőségesekre gondolunk) általában a Bibó Istvánra jellemző fentiek hiánya, ill. ellenkezője jellemző; s hogy ezekből az önértelmezésekből gyakran mennyire penetránsan hiányzik a magyar közösségi önkritika, arra nézve általam tapasztalt két mai (rendszer-váltás utáni) példaesetet hozok ide. Az első 1994 elején történt. A Baár-Madas igazgatójaként a református egyház akkoriban megerősödő MIÉP-es hangadói már kezdtek engem liberális métegyházként elkönyvelni, s ennek szárba szökkenő hajtása volt az, hogy egyik történelem szakos tanárom a métegyház ellensúlyozására előadássorozatot szervezett az összdiákság számára. S erről engem csak akkor tájékoztatott, amikor már le volt tárgyalva az első időpont a püspökkel, s előadónak fel volt kérve ugyancsak a püspök mellé egy neves történész is, aki az akkori politikában is prominens szerepet játszott, téma: a nemzetiségi kérdés. A furcsa eljáráshoz jó képet kellett vágnom, de gondoltam, nagyobb baj nem lehet, hiszen a történészről tudtam, hogy Bibó Istvánt már a 70-es évek elején, akkor még teljes agyonhallgatása idején olvasta, ismerte és őszintén tisztelte – erről apám számára dedikált könyvei is tanúskodnak, s a BIBÓ-EMLEKKÖNYV-ben is szerepelt. Előadása az 1867 utáni két magyar nemzetiségi törvényről szólt: arról, hogy ez a törvény egész Európában a nemzetiségek tekintetében a legliberálisabb, legkedvezőbb, legkorszerűbb stb. volt – és kész, szó sincs Apponyi nyelvtörvényéről, és az a kérdés sincs feltéve, hogy ha ez így van (volt), akkor miért akartak 18-ban az összes nemzetiségek elszakadni? Valószínűleg – nagyjából legalábbis – minden igaz volt, ami elhangzott, de éppen ott fejeződött be az előadás, ahol a ma is aktuális problémát fel lehetett volna vetni, és gondolkodást lehetett volna elindítani a fejekben. E helyett csak az a tanulság volt evidensen levonható minden diák számára, hogy a magyarság milyen elegáns, méltányos és nagyvonalú, s mégis a szomszéd népek milyen méltánytalanul bántak el velünk. És még ez is lehetett volna valamennyire igaz, ha feltevődött volna a kérdés: miért, hogyan, minek a következtében? S mindez történt egy művelt és komoly történész részéről, aki, mint említettem, Bibó István írásait már a 70-es évek elején olvasta és ismerte – ez volt számomra a legmegdöbbentőbb.

A másik történet. Öt vagy hat évvel ezelőtt az Országos Református Tanáregylet éves konferenciájának keretében közösen meglátogattuk a pusztaszeri emlékparkot. Idegenvezetőnk, a park tervezésében és felállításában is részt vett neves értelmiségi először körülmutatott az Árpáddal vagy Álmossal kezdődő és talán IV. Károllyal végződő szabadtéri mellszobor-galérián valami ilyen mondattal: *„Ime, egy potenciális, bár meg nem valósult magyar birodalom uralkodói arcképcsarnoka”*, és ebben a mondatban – erre határozottan emlékszem – a 'birodalom' szónak volt kiemelten nosztalgikus hangsúlya, a mondat ennek a szónak a kedvéért hangzott el. Hasonló, bár kevésbé pregnáns hangsúlyokat a vezetés további folyamán is érezni véltem. A csúcs, ami megerősítette számomra, hogy a vezetőnkben valóban nosztalgia él a meg nem valósult magyar birodalom iránt, akkor jött el, amikor egy jurta mintájára készült kiállítási épület egyébként jó térhatású belsejében először magáról a jurtáról beszélt, mint a nomádkori magyarok lakhelyéről, majd elmozdított arra, hogy már Hérodotosznál is szerepel a jurta, amikor egy szkíta fejedelem vagy törzsfőnök abban zajló fürdési szertartását írja le. Idézte is mind a jurtának, mind magának a fürdésnek a leírását, ahogy a középre állított nagy fakádba a rabszolgák vagy foglyok a vizet behordták, stb., és hirtelen felcsillanó szemmel, de teljes komolysággal, büszkeséggel ezt mondta: *„hát ugye, Európát mi tanítottuk mosakodni”*. Gonosz kommentárok jutottak eszembe: mit érezhet ez az ember, amikor a jelenlétében valaki a vízöblítéses WC-t angol WC-nek nevezi? Értem én, miért kell a szkíta-magyar azonosságot evidenciának tekinteni a történészek kétkedéseivel szemben: ugyanazért, amiért a hun-magyar rokonságot: mert így mégiscsak részesülhetünk valamennyi birodalmi dicsőségben. Bibó István erről 1948-ban így írt: *„Alkati vonások, nemzeti jellegzetességek tudatosítása helyett sokkal fontosabb azt tudatosítani, hogy mi mindent csinálhat egy közösségből a valóság helyes érzékelése, a tehetetlenség, hazugság és félelmek zárt köreiből való kitörés, feladatok vállalása, értük való helytállás, közös erőfeszítés és közösségi teljesítmény. Ezért haszontalan, sőt szánalmas az a közkeletű beállítás, mely azzal búsong a magyar alkotóerők különböző akadályain, hogy »milyen kár pedig, mert milyen tehetséges, milyen eredeti, milyen zseniális ez a nemzet«. Mondjuk meg végre egyszer, hogy ennek így semmi értelme nincsen, sőt egyszerűen nem igaz. Tehetségről, eredetiségről, zsenialitásról csak kibontakozóban lévő adottságokkal kapcsolatban érdemes és lehet beszélni: hogy bedugult lehetőségekből milyen csodák lehettek volna vagy lehetnének, azt mondhatja, aki akarja, és hiszi, aki akarja, de ez nem tehetség, nem eredetiség, nem zsenialitás. Semmi sem természetlenebb, mint magunknak ez az érdekességgel való felszallangozása, ez az »elátkozott királyfi« módjára való viselkedés, mely egyrészt a tehetetlenség önmagát ünneplő kibúvója, másrészt a régi, Nagy-Magyarországra méretezett magyar és úri felsőbbrendűségi tudatnak egy kőszar maradványa. E lelki beállítás számára mindig megrázkódtatást jelent, hogyha szembekerül azzal a ténnyel, hogy egy bizonyos távolságról nézve magyarnak lenni semmivel sem érdekesebb, mint mondjuk lettnek vagy albánnak. Ami pedig egyáltalán nem borzasztó, mert ha lettek vagy albánok vagyunk, akkor sincs más dolgunk, mint az, hogy a valóságot szemügyre vegyük, s a dolgunkhoz hozzáfogjunk, s ha ezt meg tudjuk tenni, akkor tehetségesek vagyunk, akkor érdekesekek vagyunk, s akkor kibontakozik igazi alkotunk.”* (ELTÖRZULT MAGYAR ALKAT..., II. kötet, 615–616.) És akkor – a magyarság érdekében elvégzendő feladataink szempontjából – végképp huszadrangúvá válik, hogy a történészek megegyeztek-e, és miben a szkíta-magyar és a hun-magyar rokonság tekintetében. Aki pedig megtalálja feladatát saját és gyermekei jövőjével kapcsolatban – hogy pl. megtanítsa őket mosakodni –, az sose fog birodalomhiányban szenvedni.

Egyébként mintha egyenesen nekik, a birodalomhiányban szenvedőknek írta volna Bibó István az alábbi gondolatmenetet is – bár nagy kérdés, hogy a címzetek megértik-e. Az idézet A KELET-EURÓPAI KISÁLLAMOK NYOMORÚSÁGA c. tanulmányának A TERÜLETI VITÁK NYOMORÚSÁGA c. részéből, A TERRITORIOCENTRIKUS SZEMLELET c. fejezetből való: *„Az egzisztenciális bizonytalanság és a területi viták zavaró és korrumpáló hatásából születik meg a nemzet erejének, hatalmának, virágzásának Közép- és Kelet-Európára oly jellemző territoriális, úgy is mondhatnánk, territoriocentrikus szemlélete. Ez a szemlélet elsősorban a területi igényeket támasztó »irredentista« nemzeteket dönti politikai és kulturális terméketlenségbe, azonban nem hagyja érintetlenül a »birtoklókat«, a status quo híveit sem. Egy olyan világban, amelyben egy nemzetnek legaggasztóbb és legszorongatóbb kérdése az, hogy milyen területeket félt, vagy milyen területeket követel, bekövetkezik az az állapot, hogy a nemzet prosperitását elsősorban a területi státussal hozzák kapcsolatba: az emberek nemzeti büszkeségük vagy nemzeti vágyaik teljességét úgy elevenítik meg, hogy megrajzolják a való vagy leendő állapot térképét, s azt mindenütt szemük elé rakják. Ez a szemlélet mélyen antidemokratikus. Azért mélyen, mert önmagában nem jelent sem elnyomatást, sem oligarchiát, hanem egészében, mint szemléletmód összeférhetetlen a demokráciával. A demokrácia ugyanis a műgonddal alkotó ember szemléletének győzelmét jelenti a hódító és birtokló ember szemléletével szemben, s leglényegesebb tanítása az, hogy egy nemzet mélységben és magasságban a többszörösére növekedhetik annak, amennyit akár a legnagyobb erőfeszítéssel is a többi nemzetek rovására növekedni képes. Nem azt jelenti ez, mintha egy demokráciának ne lehetnének jogos területi kívánságai; nyilvánvaló, hogy az a területi igény, mely arra irányul, hogy egy terület lakói politikailag oda tartozzanak, ahová vágyaik és akarataik viszi őket, demokratikus szempontból kifogástalan. De az bizonyos, hogy ha valami ok miatt egy területi vita domináns üggyé válik egy nemzet életében, akkor egy még nem demokratikus közösséget megakaszthat a demokratikus fejlődés útján, sőt egy demokratikus közösségben is a demokratikus szellem visszaesését válthatja ki.”* (II. kötet, 231–232.) És most is tegyük fel a költői kérdést: vajon a veszély, amelyre az idézet utolsó mondata 65 évvel ezelőtt figyelmeztetett, elmúltnak tekinthető a XXI. századi Magyarországon?

4.7. Bibó István. gondolatmenetei-válaszai a nemzeti önkritikával szemben felhozott gyakori érvelésekre olvashatók A BÉKESZERZŐDÉS ÉS A MAGYAR DEMOKRÁCIA c. tanulmányának A BÉKESZERZŐDÉS MINT BŰNHŐDÉS c. részében (VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK, Bp. 1986, II. kötet, 286–290.) Itt szinte az egész fel kellene olvasnom, de ehhez kevés az idő – mindenkinek nagyon komolyan ajánlom. Olvasható, illetve letölthető az interneten is, a Magyar Elektronikus Könyvtár honlapjáról (www.mek.oszk.hu).

5. Szeretnék befejezésül néhány ajánlást, illetve javaslatot tenni (remélhetően Bibó István szellemében) a téma további feldolgozásához.

5.1. Az önértelmezésből (magyarságtudatból, nemzeti identitásunkból) nem maradhat ki az önkritikus szemlélet. Ugyanis 5.1.1 a hazaszeretet és nemzeti önkritika nincs ellentétben egymással, sőt! Aki nem tud szégyenkezni a hazája miatt, az nem szereti a hazáját! Pilinszky János: *„A hazát csak részvétellel szabad szeretni”*, azaz: ha tényleg szeretjük, akkor nemcsak a dicsőségében, hanem a szégyeneiben is osztoznunk kell, abban is részt kell vennünk. Ugyanezt mondja Petőfi száz évvel korábban (és száz évvel patetikusabban, de neki így is elhithetjük): *„...hőn szeretem, imádom Gyalázatában is nemzetemet”* (Petőfi: MAGYAR VAGYOK).

5.1.2. Ha pedig valaki meg akarja védeni önmagát és az övét (családját, egyházát, hazáját, nemzetét) a tényleges veszélyektől, kevés okosabbat tehet, mint hogy

önkritikus szemlélettel figyeli önmagát és övét. Nagy előny ugyanis, ha tévedéseinket, hibáinkat, vétkeinket mi magunk vesszük észre lehetőleg legegelőszőr, de ha ez nem sikerül, akkor is minél hamarabb.

5.1.3. Nincs az az ellenség, rosszindulatú szomszéd, irigy felebarát, aki nagyobb tőkét tud kovácsolni ellenünk a mi önkritikánkból, mint amekkora előnyt jelent saját magunknak az önkritikus szemlélet a valósághoz való viszonyban. Egyébként is le kell szögezni, hogy önkritikánk (bűnvallásunk, szégyenkezésünk) nem rosszindulatú szomszédainknak és irigy felebarátainknak szólnak, hanem önmagunknak, illetve az Úristennek, és nem azok előtt szégyenkezünk, akik nem jobbak nálunk, hanem *„mindenekelőtt nagyapáink előtt szégyelljük magunkat, akik jobbak voltak nálunknál, és unokáink előtt, akik remélhetőleg jobbak lesznek nálunknál.”* (A BÉKESZERZŐDÉS ÉS A MAGYAR DEMOKRÁCIA, II. kötet, 290.)

5.1.4. Aki kritikával van önmaga iránt, és ezt nyilvánosan is vállalni képes, az bátrabban és főleg hitelesebben mondhatja ki azt is, hogy *„egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalóak”* (Zrínyi), és azt is, amit Bibó Istvántól kicsit hosszabban idéznék most, A BÉKESZERZŐDÉS-ből: *„...nyugodtan és keményen szembe kell szállnunk a bennünket vádoló szomszédaink vonatkozásában is azzal a beállítással, mely különféle, egyébként nem is indokolható békeszerződési és hatalmi előnyöket demokratikus érdemekkel akar igazolni. A demokráciának területi kérdésekben egyetlenegy direktívája van, és ezt úgy hívják, hogy önrendelkezési jog. Lehet nem hivatkozni erre a jogra, de komolytalan dolog a demokráciára való hivatkozással indokolni azt, hogy egy terület lakossága oda kerüljön, ahova nem akar tartozni. Sokkal becsületesebb dolog nyíltan vállalni tiszta és egyszerű hatalmi politikai indítékokat. A békeszerződést így is, úgy is alá fogjuk írni, és be fogjuk tartani: minek a demokráciára való felesleges hivatkozással a magyarságban utálatot kelteni a demokráciával szemben? Az igazság az, hogy ami a demokratizmus morális vértetéjét illeti, ezen a téren az összes kelet-európai kis népek, magunkat is beleértve természetesen, messzire esnek a tárgyilagosságnak, a mértéktartásnak és az igazságérzetnek attól az ideáljától, melyet egy-egy északi állam tudott megvalósítani; pl. Dánia 1919-ben, amidőn még olyan területeket is, melyek mind történetileg, mind nyelvileg dánok voltak, csak népszavazás alapján volt hajlandó Németországtól átvenni; vagy Svédország, mely olyan elegánsan tudott Norvégiától elválni. Soha sehol a mi szomorú közép- és kelet-európai téreinken arra nem volt példa, hogy bármelyik ország a nemzet nagy hiúsági és hatalmi kérdéseiben a demokrácia következményeit ilyen módon a végsőkig le tudta volna vonni. A demokráciáért való lelkesedés csakúgy, mint a fasiszmushoz való buzgó igazodás, ezekben az országokban mindig szerves összefüggésben volt azzal a területi zsákmánnyal, amit féltettek, vagy azzal a területi konccal, amit reméltek. [...] A demokráciára való üres hivatkozás helyett igazabb dolog felismerni, hogy a politikai morálnak egyugyanazon lejtője felé botorkálnak a kelet-európai kis népek egyaránt. Csak egy-egy emelkedik ki közülük egy-egy szerencsés történelmi pillanatban: a múlt század elején a lengyelek, a szabadságharcban a magyarok, a masaryki demokráciában a csehek, a fasiszmus elleni nagy felszabadító háborúban a jugoszlávok. De a pillanatokra föltámadt nagyvonalúság hamar megszűnik, s a feudális Lengyelország, a kiegyezéssel Magyarország s a hitleri koncentrációs táborokat utánzó Csehszlovákia (beszűrés tőlem, ifj. BI: és a magyarokat tízezerrel kivégző, bosszúálló Jugoszlávia) szomorúan mutatják a kelet-európai acsarkodás szokott útjára való visszatérést. Végül ezek a népek nagyon egyformák, akár a demokratikus, akár a fasiszta érdemek bunkójával hadakoznak is egymás ellen, s ha meg is van itt bizonyos fokig a demokrácia*

és a fasizmus szavainak az európai értelmük is, ugyanakkor sohasem függetlenek attól, hogy mire és ki ellen lehet őket felhasználni. Az igazi demokrácia és az igazi megbékélés akkor kezdődik majd ezek között a népek között, amikor először jut majd kifejezésre közöttük a közös elaljasodásra való közös rádőbbenés”. (II. kötet, 284–285.)

Megjegyzendő, hogy ennek a rádöbbenésnek még ma is előtte vagyunk.

5.2. Sérelmeink és a velünk történt igazságtalanságok feldolgozásához – az önkritikus szemlélet mellett, pontosabban e szemlélet alkalmazásával – tisztán fel kellene ismernünk, hogy azokból mi az, ami ma már reparálhatatlan és visszafordíthatatlan, és azokat elfogadni. Nem beletörődésből, nem gyengeségből vagy gyávaságból, hanem hogy ne gárgyuljunk bele a sérelmekbe, és ha a múlttal foglalkozunk, azt tudjuk a jövőre nézve tenni; és nem kevésbé azért is, hogy – bármilyen keserűséget kell is cipelnünk – semmiképpen se hintsük el új gyűlölködések magvait. Ennek tudatában az elfogadás, a tudomásulvétel nem lesz azonos a beletörődéssel, sem a rossznak jóvá való átmázolásával, amit a Kádár-rendszer esetében sajnos megtettünk (meg is van az eredménye). Ha bízunk is abban, hogy az Úristen a rosszból is valami jót hozhat ki, akkor sem gondolhatjuk és nem mondhatjuk a rosszról, a gonoszról, hogy jó, sem az idő múltával, sem megszokásból, sem beletörődésből, sem „a kisebbik rossz” elfogadásának megkönnyítése végett. A jó és gonosz ismeretének ezt a feszültségét – ha már szert tettünk rá a Paradicsomban az ismeretes eredménnyel – tartósan bírunk kellene, és pedig (humanista nyelven szólva:) szellemi és lelki erővel, továbbá (keresztény nyelven szólva:) Isten kegyelmében bízva, hittel és értelemmel. Itt szeretném külön felhívni a hallgatóság figyelmét Kuti József írására: A SZOLIDARITÁS IDEJE – TRIANON TEOLÓGIAI RECEPCIÓJA. Az EPMSZ 2010-es évkönyve, 132–138.

5.3. Kifejezett, konkrét distinkciót kell tenni a kollektív bűn és kollektív szegény között: az első elutasítandó, a másodikat jobb vállalni, mert akkor is rajtunk maradó tény, ha nem vállaljuk. Ha vállaljuk, akkor legalább valamennyire gazdái lehetünk a saját szegényünknek, és kevésbé fog megviselni az elkerülhetetlen tény, hogy a mi szegényünkkel mások is szeretnek gazdálkodni, természetesen saját javukra.

Gondolatmenetek és válaszok találhatók erre a kérdésre Bibó István ZSIDÓKÉRDÉS ÉS A BÉKESZERZŐDÉS ÉS A MAGYAR DEMOKRÁCIA C. tanulmányaiban, újabban pedig a romániai magyarság aktuális helyzete felől kiválóan megfogalmazva Szilágyi N. Sándor: SZEMPONTOK A NEMZETTUDAT LÉLEKTANÁHOZ C. cikkében. (In: Szilágyi N. Sándor: MI-EGY-MÁS. KÖZÉLETI ÍRÁSOK. Kolozsvár, 2003, 97–117.)

5.4. Fontos, hogy aki bocsánatkérést *követel*, tudjon *elfogadni* tökéletlen bocsánatkérést is; és át kellene gondolni, érdemes-e *elvárni* a bocsánatkérést? (Szilágyi N. Sándor hivatkozott írása e szempontból is gondolatébresztő.)

5.5. A stílus és hangnem kérdései sem mellékesek. Ma Magyarországon már az ujjgyakorlat szintjén szokás a másik tábor szélsőségeinek primitív vagy durva megnyilatkozásain gúnyolódni; vagy égő gyűlölettel („mert ezek mind ilyenek”), vagy alig titkolt eufórikus elégtétellel („lám-lám, ennyire hülyék és primitívek ők”). A magunk részéről próbáljuk ezt elkerülni. Bibó István a legritkább esetben használt gúnyos hangot, iróniáját és egyébként kiváló humorát is óvatosan vette igénybe.

5.6. Összefoglalóan végülis úgy látom, hogy feladatunk kezdete-alapja *belső, személyes szabadságunk megőrzése*, de nem bezárkózva, magánéleti szinten, hanem valamilyen módon megosztva, kommunikálva a közösség többi tagjával, azaz egymást erősítve e szabadság megőrzésében. Bonhoeffer értelmében kellene optimistának lennünk, és ehhez erőforrást találunk hitben és/vagy emberségben.

A már idézett mondatot Bonhoeffer gondolatmenetében a következő bekezdés tartalmazza „Okosabb dolog pesszimistának lenni; így nem csalódhatunk, s nem fogunk szégyent vallani az emberek előtt. Okosok között nem szokás tehát derülőtónak lenni. Lényege szerint az optimizmus nem a fennálló helyzetről alkotott vélemény, hanem életerő, a remény ereje ott, ahol mások elcsüggednek, erő ahhoz, hogy emelt fővel járjunk akkor is, ha látszólag minden félresikeredik, erő a kedvezőtlen fordulatok elviseléséhez, olyan erő, mely a jövőt sohasem engedi át az ellenségnek, hanem maga tart rá igényt. (Kiemelés tőlem, B. I. ifj.) Minden bizonynyal létezik olyan ostoba, gyáva optimizmus is, amit csakugyan kerülni kell. Ám az olyan optimizmust, amely a jövő akarása, tévedjen bár százszor is, mégsem ítélteti el senki...Vannak olyan emberek, akik komolytalannak, keresztyének, akik keresztyénietlennek tartják, ha valaki a földön jobb jövőt remél és ilyenre készül. Az ilyen emberek azt hiszik, hogy annak, ami jelenleg történik, nincs más értelme, csak a káosz, a zűrzavar, a katasztrófa, s így süggedten vagy a világtól elmenekülve kibújnak az élet folytatása, a dolgok helyreállítása és a jövő nemzedékek iránti felelősség alól. Lehet, hogy az ítélet napja holnap lesz, s ha így lesz, akkor örömmel abba is hagyjuk majd a jobb jövőért folytatott munkát – de csakis akkor, nem előbb.” (Dietrich Bonhoeffer: BÖRTÖNLEVELEK. Bp. 1999, 21–22.)

Eddig az idézet. És hozzáteszem azt a történetet is, amelyet Bonhoeffer is biztosan ismert. Állítólag Luther Márton egyszer megkérdezte valaki, mit tenne, ha kétség nélkül tudná, hogy másnap – holnap – eljönne az ítélet napja. Luther erre azt válaszolta: ma akkor is elültetném ezt az almafa-csemetét, amelyet már előkészítettem.

Befejezésként ígértem egy idézetet az önkritikus önértelmezés példajaként. Ime:

„...az alkat épsége sem meghatározott adottságok őrzéséből, hanem elsősorban a reagálóképesség épségéből áll. Ha egy egyén vagy közösség meghasonlik önmagával, elveszti önmagát, ez nem úgy történik, hogy valamelyik napon valahol elveszti azt a kiskátét, amelybe be van írva, hogy neki milyennek kell lennie. Hanem úgy, hogy valamilyen okból, valamilyen megrázkódtatás, valamilyen meggyáulás, valamilyen megzavarodás folytán elveszti az ép reagálóképességét, elveszti azt a képességét, hogy a valóságos helyzetet felmérje, ennek alapján a szükséges vagy lehetséges tennivalókat felismerje, s azokba bele is vágjon. A magyar alkat megzavarodásának összes lényeges tünetei elsősorban az ilyen értelemben vett reagálóképesség zavarait mutatják. Alkatnak és reagálóképességnek nem az a viszonya tehát, hogy alkatunk örök tulajdonságainak elemzésével jutunk el a helyes cselekvés irányelveihez, hanem pontosan fordítva, az ép reagálóképesség aktív alkotó működése során formálódik ki az ép alkat. Persze, a reagálás épsége nem a cselekvés hevességében, erőltetett igyekezetében és mutatós eredményében mutatkozik, hanem a valóság érzékelésén alapuló helyes feladatválasztásban és vállalásban, abban, hogy »a dolgot ömagát nézzük«, s azután »körmösen nyúlunk a magunk dolgához«, ahogyan ezt Bocskai és Zrínyi oly egyszerűen megmondották.

Mindez közösségekre még fokozottabban áll, mint egyénekre. Egy közösség lényegét nem az adja meg, hogy a közös jelleget, a közös jegyeket a tagok valamiképpen a homlokukon viselik, hanem a közösségben mint közös vállalkozásban való részesség. Alkati vonások, nemzeti jellegzetességek tudatosítása helyett sokkal fontosabb azt tudatosítani, hogy mi mindent csinálhat egy közösségből a valóság helyes érzékelése. [...]

Így látva a dolgokat, minden hatás, minden beolvadás teljességgel másodlagos, tüneti jelenséggé válik az alkat zavarainál. Az alkat pontosan abban, hogy reagál, hogy cselekszik, hogy alkot, egyben asszimilál is: idegen hatást, idegen

beolvadást, mindent. Magyarországon az asszimiláció kérdése éppen azért van annyira érzelmi és irracionális síkra tolvá, azért esik annyi szó arról, hogy az idegen miért zárja szívébe, miért szereti meg ezt a csodálatos, érdekes, megnyerő, elbájoló és egyéb, Isten tudja, még miféle erényekkel ékes nemzetet, mert az asszimiláció nálunk, mint mondtuk, éppen a közösségi formák szétesésének a korában folyt a legerősebben. A magyar nemzet tehát a világon mindenféle sallangjával asszimilált, csak éppen azzal az eggyel nem, ami az egyetlen igazi és egyetemes asszimiláló közeg: a közösségi életének a sodrával. Az asszimiláció lehet fáradtságos és lehet fájdalmas, de távolról sem olyan rejtelmes és irracionális folyamat, mint ahogy azt nálunk be szokták állítani. Éles, határozott profilú, kirajzolt alkatú közösségek nem úgy asszimilálnak, hogy titokzatos rendüléseket keltenek fel az idegen szívében, amitől az mindinkább ellágyul, míg végre puhán beolvad. Hanem úgy, hogy világos, határozott szokásaik és tetteik vannak arról, hogy hogyan kell szavakat kiejteni, köszönni, udvarolni, elnökölni, elégtételt venni, gyűlést tartani és versenyezni, s az idegen hol elbájolódik, hol durván fejbe verettetik, de mindenképpen belekerül ennek a közösségi életnek a sodrába.”

[...]

Le kell tehát teljes határozottsággal szögeznünk, hogy a magyar jelleg megismerésére irányuló törekvés és a magyarságnak mint közösségnek a megújítására irányuló erőfeszítések között nincs magától értetődő, egyértelmű kölcsönhatás. Felkutathatunk sokféle magyar jellegzetességet anélkül, hogy mindezeknek a fenntartása és ápolása egyben feltétlenül a magyar közösség megújulását és megerősödését is jelentené. Azt, hogy mi jelenti a magyar közösség megújulását, ettől függetlenül, más módszerekkel kell felismernünk, és ebben minden jelenséget, régit és újat, elsősorban nem a népiség szempontjából, hanem társadalmi és politikai szempontokon kell lemérnünk. Ha igaz, hogy az alkat olyan valami, ami elsősorban reagálásban, a valóság érzékelésében, feladatok vállalásában és feladatok elvégzésében mutatkozik, akkor a közösség életére alkalmazva nyugodtan mondhatjuk úgy is, hogy az alkat mineműsége, az alkat épsége, az alkat regenerálódása elsősorban politikában mutatkozik meg. Politika alatt természetesen nem a politikusok működését magában, hanem a közösségi feladatok megoldásának az egész folyamatát értve.

Ha mindebből most a mai helyzetre vonatkozó következtetésként azt s nem többet von le valaki, hogy a magyar léleknek önmagával való meghasonlása ellen többet ér a földreform vagy a népi kollégium, mint a magyar lélek mineműségén való bármiféle töprengés, akkor ezt a végkövetkeztetést csak helyeselni lehet. Az a megnyugtató megállapítás azonban, hogy az előző korszakok tévutait immár elhagytuk, nem ment fel az alól, hogy éberem ne figyeljük újabb megrázkódtatások és megakadások ama tüneteit is, melyekre fentebb már rámutattunk. (ELTORZULT MAGYAR ALKAT, II. kötet, 614–616, 618–619.)

Megszüntetve-megőrizve: a nemzet (Bibó István nemzet koncepciója)

Nagy J. Endre

Mint fia elmondja róla, Bibó István apja, idős Bibó István szenvedélyes függetlenség párti volt³² – ami protestánságából úgyszólván „organikusan” következett. Nem csoda, ha – mint Bibó egy kéziratot vázlatából kitetszik – „Szekfű Gyula *Három nemzetek* című könyvének „labancos” történelemszemléletével szemben „ellenérzésekkel viseltetett”.³³ Így aztán számára evidencia volt, hogy a trianoni országcsonkítás a két forradalom következménye. Bibó is elmondja magáról, hogy Reitzer Bélával³⁴ való találkozásáig ő is ugyanígy gondolkodott, s milyen „meghökkenve” vette tudomásul Reitzer Béla ama véleményét, hogy Károlyi Mihályt még egyszer rehabilitálni fogják,³⁵ s valósággal lebénult a szegedi utcasarkon, mikor Erdei közölte vele, hogy a Nagyatádi-féle párt nem volt igazi parasztpárt.³⁶ Hasonlóképpen elmondja magáról: gyerekként „rettentő erősen átéltem a történelmi Magyarország összeomlásának és szétszabdaltatásának élményét”.

Az ifjú Bibó – miként az idős Bibó emlékszik – nagyjából ugyanezen a világnézeti alapon állt: „egy nagyon humánus, liberális, szabadságjogokért kiálló, a magyar szabadsághagyományokat ápoló, a németekkel szemben a franciákkal szimpatizáló politikai véleményem volt, amiben nem volt semmi forradalmiság”. Ezt a retrospektív önjellemzést meg is tudjuk erősíteni két dolgozattal, melyet kb.17, illetve 18 éves korában írt. Az egyik címe: *A királyi szék betöltése hazánkban Szent Istvántól a Pragmatica Sanctioig*, a másiknak pedig: *A török hódoltság korának művelődési viszonyai* címmel írta, s mindkettőt középiskolai önképzőkori pályázatként nyújtotta be a bírálóknak. Az elsőnek „Jogban az erő”, a másiknak „Ne bánts a magyart!” volt a jeligeje. Lehetetlen egyes passzusait az előbbi önjellemzés megerősítésének nem tekinteni. Az elsőben a következőket írja: „Ha a magyar királyi szék betöltése módjának történelmét vizsgáljuk, hogy a magyar nemzet erre nézve Európában egyedülálló elveket és gyakorlatot állított fel. Ezek az elvek törvényben nincsenek határozottan kifejezve és megformulázva, de rájuk való utalással sűrűn találkozunk. Ha ezeket a százados gyakorlattal összevetjük, elég hűen rekonstruálhatjuk a magyar királyi szék betöltésének módját, a reá vonatkozó elveket és azok történelmi fejlődését”.³⁷ Ezután kifejti, hogy mivel nálunk a királyság fontosabb szerepet vitt, mint Nyugaton, a nemzet „mindig vezetésre képes felnőtt férfit akart látni a trónon, és ezért a király kiskorú fiával szemben felnőtt öccsének előnyt adott”. Láthatjuk itt a magyar kiválóság megfogalmazását.

Talán még érdekesebb a másik dolgozat. Először is a történelmi kontextus: Trianon és Mohács összefüggése. Emígyen fogalmaz a gimnazista Bibó: „A magyar nemzet történetét lapozva a jelen szomorúságában megfáradt magyart nemzete múltjának

³² Huszár Tibor: Bibó István (Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok. Kolonel, Debrecen. 1989. 14.

³³ MTAKK Kézirattár Ms 5115/87

³⁴ Reitzer Béláról ld. Bíró Judit: *Reitzer Béláról*. In: Dénes Iván Zoltán (Szerk.): *A hatalom humanizálása*. Tanulmány Kiadó. Pécs. 1993. 117-132.

³⁵ Huszár Tibor.im.19.

³⁶ Huszár Tibor.im.19-20.

³⁷ MTAK Kézirattár. Ms5111/2.

nem hatalomról, hódításról, dicsőségről szóló lapjai állítják meg, hanem azokhoz a korszakokhoz tér vissza, amelyekben a magyarságot nagy nemzeti csapások érték s utánuk szintén újonnan kellett összeszednie területének, alkotmányának szét-szórt köveit, hogy azokból építse újjá a magyar egység, a magyar alkotmányosság, a magyar művelődés földig lerombolt épületét”. Ez a visszatérés nem merengés a múlton – folytatja –, hanem bátorságot ébresztő erősödés. Mert: „ha majd végig-szemléljük a magyar művelődés lankadatlan munkásait: a reformátorokat, a szerzetesrendeket, Pázmányt és Apáczait, úgy büszkén fogjuk érezni, hogy a magyar nemzet a török hódoltság korában olyat vitt véghez, amire hasonló körülmények között egy nép sem lett volna képes s Zrínyivel együtt joggal mondhatjuk: egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalóak”.

Kifejti még e magyarságára büszke fiatalember, hogy a török hódoltság politikai és gazdasági értelemben katasztrofális volt, ennek köszönhető a Habsburgokkal és a nemzetiségiekkel a viszony kiéleződése, viszont művelődési szempontból nem szakadtunk el Európától, s a nyugati szellemi áramlatok bizonyos idő múltán elérték Magyarországot ugyanúgy, mint korábban. Az ország három részre szakadásával kapcsolatban pedig olyan hírt penget meg, mint annak idején Kossuth a vármegyével kapcsolatban, amikor is utóbbi azt mondta, hogy az az Ázsiából magunkkal hozott ősi magyar szabadságvágyunk legtokéletesebb kifolyása.³⁸ „A magyarság politikai kettéválása pedig a legzseniálisabb, legöntudatosabb politikai koncepció, amelynek létrehozását és kifejlesztését nem lehet egyes nagy egyéniségeknek tulajdonítani, de az alapot ehhez a magyarság páratlan *politikai érzéke és ítélőképessége* adta, amely hazánk történetének legviszontagságosabb korszakaiban mindig megnyilvánult főúrbán, jobbanágyban egyaránt”.³⁹

Hadd tegyünk itt egy „pseUDO”-nemzetkarakteriológiai kitérőt az ifjú Bibó emebájosan öntudatos, „patriotikus etűdjének” ürügyén. –Masszív sajátossága a magyar szellemi életnek, a magyar történelemről alkotott – posztmodern terminussal élve – metanarratíváknak, történetfilozófiai, „metafizikai” értelemtulajdonítású politikai és szociológiai modelleknek az alkotása. Számos ilyen modell létezik, mindenféle alvariációkkal, de megengedhetetlen egyszerűsítéssel azt mondhatnánk, hogy a modelleknek két wagneri Leitmotive-ja mindenképpen kiütözik. Az egyik az önostorozó, önbűnbakképző, „valahol utat vesztettünk” metanarratívája, melynek első akkordjai valószínűleg a reformáció hitvitázó irodalmában csendültek fel. Emlékszünk: vajon a török elnyomás Isten büntetéseként a katolikusság „elfajzása”, vagy az „igaz hittől” való reformációs eltérés következménye –, ami – mondjuk – a Himnusz „hajh, de bűneink miatt gyúlt harag kebledben” feljajdulásán keresztül, – hogy csak néhány példát említsünk – Széchenyi nemzeti hibákat ostorozó passzusaiban, Kemény Zsigmond *Forradalom utáni* elemzéseiben, Vajda János *Önbírálatában*, Szekfű Gyula *Három nemzedékében*, Németh László *Kisebbségbenjében*, Lukács Györgynek a magyar kultúrával kapcsolatos írásaiban megfogalmazódott, egyszerűen: akár nemzetkarakteriológiai hangnemben (Szekfű szerkesztésében: „Mi a magyar?”), akár szellemtudományos történeti paradigmában (Prohászka Lajos: A vándor és a bujdosó), akár a történelmi materializmus osztályharcos optikájában (Révai és Lukács): a magyar társadalomtörténetet mint egy valamikori bűnbeesés történetét tárgyalják. Széchenyinél a magyarnak mint Kelet népének organikus jellemhibái, Keménynél – és bizonyos fokok Vajdánál – Kossuth „álmodozó demagógiája”, Németh Lászlónál a nemzeti jellem és kultúra felhígulása (Kazinczyval), Szekfűnél a

³⁸ L. Nagy Endre: *A centralisták és municipalisták vitája*. MAGYAR KÖZIGAZGATÁS. 1991/11. 992-994.

³⁹ MTAK Kézirattár 5111/1. III.,82-84.(Kiemelés –N.J.E.)

liberalizmus államellenes libertáriánizmusa, a Kiegészítés mint az uralkodó osztályok rossz kompromisszuma (Lukács), vagy megoldásokat színlelő, de velejéig hamis alaphelyzete(Bibó), nos, mindez vezetett a többszólamú, kontrapunktos „szerkesztésű” kórusmű ítélete szerint a – respektíve – 1849-es, 1919-es, 1944-es katasztrófához. (1956 tragédiája annyira nem a magyarokon múlt, hogy tudomásunk szerint nem született komoly-, de talán semmilyen – elemzés sem, mely a bukásért a hibát az akkor vezetők politikai hibáiban kereste volna).

Ez volna tehát az önostorozó, a „bűnös” magyar modell.

A másik, a tehetséges, a „zseni magyar” Leitmotive-ja, amelynek első felcsendülése talán a „kereszténység védbástyája” tétellel kezdődött, az „egyedül küzdünk a szabadságért” Petőfi-intonálta tétellel folytatódott, hogy aztán „az egyedül vagyunk”, de mégis „túlélünk” két világháború között divatozó szordinós moll hangnemén át eljusson a kicsit cinikus, kicsit betyáros, magyaros „gulyáskommunizmus” meg „legvidámabb barakk” zárótételig.

Mármost, Bibó a maga kis törökkori etűdjével láthatólag az utóbbi vezérmotívumba kapcsolódik be. Mindenesetre az ifjú (sőt inkább: kamasz) Bibó politikai élelátását dicséri, hogy az a tétele, miszerint a magyarság a nehéz időkben alkotott nagyot, bír valami realitásérvénnyel, amit a legújabb történeti „ítélkezés” is megerősít. Kosáry Domokos egy nagy tanulmányban vizsgálta meg a XVI-XVII. századi magyar történelmet olyan dokumentumokat, diplomáciai iratokat felhasználván, melyekről a gimnazista Bibónak fogalma sem lehetett. Kosáry arra a következtetésre jut, hogy bár „a hosszú felörlődés eredményeként a XVII. század utolsó évtizedeire a magyar politikai gondolkodás is torzulni kezdett, és realitásérzéke átmenetileg, majdnem felmondta a szolgálatot”, mégis „inkább azt kezdjük feltűnőbbnek tartani, hogy Magyarország a XVI-XVII. század válságos időszakában is viszonylag mily szívósnak bizonyult és mennyi pozitív alkotást tudott felmutatni...Zrínyi...nemcsak a romlást emlegette, hanem biztatásul azt is, hogy egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók. A válság súlyos árat követelt. Egyebek között a magyar etnikumnak talán majdnem egyharmadát. De a nép, az ország átvészelte az időszakot.”⁴⁰

Összefoglalva az eddigieket: már a gyerek és kamasz Bibó életében van két „elmozdulás” a szociokulturális és társadalomstrukturális mezőben, amelybe beleszületett. Egyfelől a család a dszentroid életvitelű keresztény középosztálytól elmozdul egy általunk másutt nemzeti urbánus rétegnek nevezett társadalmi képletbe⁴¹, másfelől a tradicionálisabb keresztény vallási ethosztól elmozdulás van egy – ma így mondanánk – „szegények melletti opció” felé, ami az apa parasztszolidaritásában s a fiúnak az üldözött zsidókkal való szolidaritásában öltött testet⁴². Maga Bibó, öregkori visszatekintésében precízen leírja ezeket a finom elmozdulásokat, melyek ifjúkori világnézetét jellemzik. „Távolról sem volt meg bennem”/1934 előtt!/, „az a fajta teljes idegenség az úri világgal szemben, ami Erdeiben. Az ellenérzés megvolt, de ez nem egy teljes minőségi különbözőségből fakadt. Erdei számára egy, az összes előítéleteivel terhelt szabályos úriember valami idegen állatfajta volt. Az én számomra egy tökéletesen ismerős közegről való, érthető, nem távoli, bár nem szimpatikus ember volt: olyasvalaki, akinek a papája elfelejtette megmondani, hogy a magyar parasztot kicsúfolni bűn, és a mamája elfelejtette megmondani,

40 Kosáry Domokos: *A történelem veszedelmei*. Magvető. Bp. 1984. 57.

41 Ld. erről írásomat: Elhajló pályaképek. (Bibó és Horváth Barna. In: Dénes Iván Zoltán (Szerk.): *A hatalom humanizálása*. Id. kiad. 84-90.

42 Ld. Huszár Tibor: id.mű.14.,17.

hogy minden nőnek, mielőtt férjhez megy, előbb cselédnek kell mennie⁴³. Nos, pontosan ez a finom elmozdulás: a nemzeti urbánus etoszban, hogy pl. azt tartották az emberek, hogy a parasztot kigúnyolni bűn, hogy zsidót bántani nem szabad stb. De hogy a parasztgúnyoló és zsidócsúfoló világot forradalmi úton kell felszámolni: ez még itt hiányzik Bibó világnézetéből. Ahhoz előbb még meg kellett térnie.

Egy tanulmányban, majd később akadémiai doktori disszertációmban igyekeztem bizonyítani, hogy Bibó Istvánban, jórészt nyugat-európai tanulmányútjain szerzett élmények hatására, egy radikális személyiségváltás, ahogy Erdei akkor nevezte, egy „megtérés” zajlott le, amit az idős Bibó is visszaigazolt a vele készült interjúkban: „Én a magam pályának útját továbbra [azaz: Nyugatról visszajöve] is úgy képzeltem, hogy először a körülöttem lévő lehetőségek igénybe vételével igyekszem eljutni az egyetemi tanári pozícióig és megszerezni azt az aránylagos függetlenséget, amelyből kiindulva aztán már lehet közéletet és politikát csinálni. Mert végső kitekintésben mindig politikát szerettem volna csinálni, csakúgy, mint Erdei Ferenc. Ezért mentem jogásznak, családom és környezetem nagy csodálkozására, akik várták, sőt elvárták tőlem, hogy bölcsésznek menjek, történettudósnak vagy valami hasonlóknak”⁴⁴.

Ha most Bibó 1935-ös megtérését akarjuk röviden szemügyre venni, abból indulok ki, hogy a személyiségnek három síkja van. Az első a világszemlélet síkja, ahol a legáltalánosabb kérdések dőlnek el. Itt dől el pl. hogy az ember a mágikus világnézetet, vagy a naturalista, tudományos oksági szemléletet fogadja el, s itt dől el az is, hogy valaki materialista vagy idealista, vagy hívő vagy hitetlen lesz. E síkon elvileg csak vagy-vagyok vannak. Elvileg, mondjuk, mert itt az empirikus egyénben a legnagyobb ellentmondások lehetők fel. Mindenki ismeri pl. a catullusi odi et amot, vagy találkozhatunk emberekkel, akik bár tudományt művelnek, mégis vannak babonás szokásaik, sőt Paul Tillich nyomán azt is tudjuk, hogy hit nincsen kétely nélkül.⁴⁵ Ez utóbbira példaként csak olyan XX. századi nagy magyarokat említünk, mint pl. Ady vagy Kosztolányi hitetlen hívősége, vagy Kertész Imre hitetlenség és Pilinszky János hívő hitetlensége⁴⁶. Mint Lukács elnevezte: van ateista vallásosság is. És így volt ezzel Bibó István is. Aki bár meggyőződésünk szerint végig megmaradt protestáns kereszténynek, de azért egyszer azt írta egyszer Révai Andrásnak Londonba, hogy vannak apróbb ötletei (pl. monarchista tézisek egy nem monarchista tollából, vagy: marxista tézisek egy nem marxista tollából), pl. „Keresztény tézisek egy nem hívő tollából”. Mint ő maga az *Eltorzult lelki alkatban* elmondja erről nagyon világosan, mégpedig nemeztankarakterológiával összefüggésben: „úgy kell tennünk ezekkel, mint a természettudósnak az Istennel: nem azért, mintha a természettudósnak nem lehetne hinnie, sőt ezt a hitét alapozhatja a természettudományok egészének valamiféle szemléletére is; de nem szabad neki istent a maga természettudományi munkahipotézisébe, a maga feltevéseinek rendszerébe, a maga problémalátásának az indokai közé belekevernie; nem takarózkodhat Istennel, ha valamit nem tud megmagyarázni, és nem hivatkozhatik Istenre, ha valamit így vagy úgy akar magyarázni”⁴⁷. Ami Bibó vallásosságát illeti, először Kende Péter mondta

⁴³ Huszár Tibor. im.30.

⁴⁴ Huszár Tibor im. uo.

⁴⁵ Tillich, Paul: Dynamics of Faith. Harper and NewPublisher. New York etc. 1957.

⁴⁶ Ld.:Nagy J. Endre Pilinszky - Kertész: Auschwitz. In: Füzfa Balázs(Szerk.): In: Apokrif.(A tizenkét legszebb magyar vers). Savaria University Press. Szombathely. 2008.156-173., Kosztolányi, a szomorú filozófus. In: Füzfa Balázs: Hajnali részegség (Tizenkét legszebb magyar vers. Savaria University Press.Szombathely.2010.82-99

⁴⁷ Bibó István.VM.II.617-6128.

ki, hogy Bibó „gondolatrendszerében vitathatatlanul a kereszténység a legfontosabb elem”⁴⁸, majd nyomában számosan ezt megerősítették (Litván György, Göncz Árpád, Makkai László, Donáth László),⁴⁹ eltérő hangsúlyokkal, érveléssel, egymás közt is vitatkozva és szellemi párhuzamokat keresve (Paul Tillich, Bonhoefer). Pedig Bibó valószínűleg szoros teológiai értelemben, nem volt hívő, talán a Tillich által leírt „Istene túli Istenben” hitt.

Hivatkozott írásában Kende Péter kimutatja, hogy Bibó „számára a keresztény humanizmus nem volt egyéb, mint Krisztus tanításainak a követése, és hogy az európai civilizáció kifejlődése szerinte a keresztény társadalomszervezési elvek megjelenésével és fokozatos térhódításával magyarázható”; sőt radikális forradalmiságát is Bibó Krisztus tanításaiból vezeti le. Arra is rámutat, hogy Bibóban van egy antiliberalis, konzervatív vonulat, amely averzióval viszonyul a pénz- és hasznelvű társadalomhoz, de érdekes módon ez nála „a forradalmi radikalizmusnak adott egészen sajátos – ma úgy mondanánk: posztmodern – színezetet”.⁵⁰

A személyiség második síkja a világnézeté, ami konfesszionális vallásfelfogások és politikai világnézetek és pártok melletti állásfoglalások területe. Ez az igazi vagy-vagyok szférája: itt valaki vagy liberális vagy szocialista vagy konzervatív, vagy protestáns vagy katolikus, vagy egyik vagy másik politikai párt híve. E síkon Bibónál a radikális váltást úgy írhatjuk le, mint lehorgonyzást a nem marxista népies szocializmus mellett. Ezzel itt nem foglalkozunk, csak utalunk az '56-os írásokra, meg életének utolsó vázlatára, *A kapitalista liberalizmus és a szocializmus-kommunizmus állítólagos kiegyenlíthetetlen ellentéte* című írására.⁵¹

A személyiség harmadik síkja a toleráns világlátásé. Ezen a síkon, bár megmaradnak a világnézeti különbségek, mégis valamilyen módon, akár elméletileg, akár gyakorlatilag képesek vagyunk egymással együttműködni. Ez a világnézeti dialógusok szférája, melyet T.S. Eliot egyik esszéjére, illetve Polányi Mihály tudományelméletére támaszkodva alakítottuk ki. T. S. Eliot Goethe, a bölcs című művében vesz három világirodalmi remekművet, a *Bhagavad-gítát*, Lucretius Carus *De rerum naturáját* és Dante *Divina commediáját*, amelyek három, egymással gyökeresen ellentétes világnézetet testesítenek meg költői formában. Majd úgy teszi fel a kérdést, hogy keresztény lévén, akkor őhozzá Dante költeményének kellene-e közelebb állni, csak őt tudja-e elfogulatlanul élvezni, vagy még élesebben: értékelheti-e, tetszhet-e egy kereszténynek Lucretius materialista alapon álló költeménye? S a válasz az, hogy lehetséges, mert „a legnagyobb költészetben több van, mint olyasfajta 'eszmék', amiket vagy el kell fogadnunk, vagy el kell vetnünk, olyan formában kifejezve, amelyet az egésztest mesterművé teszi. Akár elfogadható számunkra Dante vagy Shakespeare 'filozófiája' vagy vallásos hite, akár nem ..., ott találjuk a bölcsességet, amit mindnyájan elfogadhatunk...Kinyilatkoztatott vallásokról és filozófiai rendszerekről azt kell hinnünk, hogy az egyik igaz, a másik téves, de a bölcsesség lógosz szünosz, ugyanaz mindenkinek és mindenütt”.⁵² Eliot itt megnyit egy szférát a világnézetek, filozófiák, konfesszionális vallásos és politikai meggyőződések „felett”, a bölcsesség szféráját, melyben ama különbségek valahogy többé nem számítanak, másfelől viszont

⁴⁸ Kende Péter: *Bibó István, a rendhagyó egyesítő*. EURÓPAI UTAS. 6. 12.

⁴⁹ Litván György: *Bibó és Mérei*. CONFESSIO. 1990/1., Göncz Árpád et al.: *Bibó eltűnt bibliája*. EURÓPAI UTAS. 1996/24., Makkai László: *A protestáns elv Bibó Istvánnál*. DIAKÓNIA. 1987/2., Donáth László: „Néktek modom barátaim: Ne féljetelek!”, in: Dénes Iván Zoltán (Szerk.): *A hatalom humanizálása*. Id. kiad. 233-239.

⁵⁰ Kende Péter IM. 12. 14.

⁵¹ Bibó István: VTIV.759-782, 795-798.

⁵² Eliot, Thomas, Stearns. Goethe, a bölcs. In: Írók írókról. Európa. Bp.1979. 487.

nem igényli azt sem, hogy lemondjunk vallott filozófiánkról, hitünkéről. Nem teljesen közömbös azonban az sem, hogy a filozófia, ami a versben testet öltött milyen: „védhetőnek kell lennie; azt a verset, amelyik olyan vallásból eredne, amely egészében visszataszítóan hat ránk, vagy olyan filozófiából, amely merő ostobaság volna szemünkben, egyszerűen képtelenek volnánk versnek elfogadni”.⁵³ Egy másik esszéjében ezt közelebbről megmagyarázza Shelly költészetét elemezve ebből a szempontból. Kimondja: „ha egy tan, elmélet vagy ’életfelfogás’ (view of life), melyet egy versben előadnak, olyan, amelyet az olvasó elméje el tud fogadni koherensnek, érettnek és tapasztalati tényeken alapulónak, az, hogy ő azt elfogadja vagy elveti, megerősíti vagy helyteleníti, nem állít a műélvezettel szemben akadályt. Ha olyan, amelyet az olvasó visszautasít mint gyermeget és gyengét, az a fejlett szellemű olvasó számára majdnem tökéletes gátló körülményt képez”.⁵⁴

A másik támaszunk Polányi Mihálytól származik, aki a tudományos vitákat elemezve oda jut, hogy a viták az elfogadott tudományos tekintélyek és az új felfedezők között zajlanak. Utóbbiak azonban, ha elfogadják a tudományosság tradícióit és szokásos szervezetét, elfogadhatók a tudományos közösségbe tartozóknak általában is, mivel „a tudományos meggyőződést nem általában támadták meg, hanem pusztán a különös részletekben szálltak vele szembe, és kísérelték meg módosítani tanításait. Valóban, minden gondolatgazdag (thoughtful) önalávetés a tudománynak némileg módosít (qualified) bizonyos ellentétben állása vele szemben... Én magam nem lépek be ezen elkötelezettségbe feltétel nélkül, amit mutat az a tény, hogy elutasítom mind a tradícióját, mind autoritását a tudománynak, amely az objektivista ideált követi a pszichológiában és a szociológiában. Elfogadom a ma uralkodó tudományos véleménynt mint *kompetens* autoritást mivel tárgyát mint ’tudományt’ azonosítja, de nem fogadom el, mint *legfőbb* autoritást”⁵⁵.

Tehát a világlátások síkján mindenkit elfogadok egyenlőnek mint kompetens világnézetű, ideológiájú vagy vallású személyt. Nem mondom le a magamról, de hajlandó vagyok vele elméleti vitát folytatni, vagy gyakorlatilag együttműködni. Ez a sík, amit Eliot bölcsességnek nevezett. És ez az a epiteton ornans, amit Bibó megérdemel. Ugyanis a „megtérése” e területen a nemzeti azonosulás területén, nála *azt jelentette, hogy feladta a partikuláris magyarság szemléletet, de-partikularizálta, és felemelkedett egy általánosabb, egy közép-európai regionális szemlélethez, mindezt úgy, hogy beleágyazta az egész európai fejlődésbe.* Ez fejeződik ki abban, ahogy *A kelet-európai kisállamok nyomorúságában* részrehajlás nélkül, egyenlő távolságtartással magyarázza Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország történelmét. Kimutatja, hogy miként jött létre mindhárom nemzetben a demokráciával való kacérkodás és a nyelvi nacionalizmus dominánssá válása nyomán az antideмократikus nacionalizmus. Csak a végelemzést idézzük. „Így a demokrácia egybeforrasztó erejébe vetett reményük természetesen hiúnak bizonyult, és bekövetkezett *Lengyelország teljes felosztása, a magyar szabadságharc 1849. évi bukása és Csehszlovákia 1938-39. évi katasztrófája.* Mind a három katasztrófát az tette végzetessé, hogy az európai reakció hatalmaival harcoló ország ugyanakkor szembekeverült a saját elégedetlen kisebbségeivel is. Mind a három úgy érezte, és joggal, hogy Európa szégyenletesen cserbenhagyta. Mind a három ország szétesési folyamata... *brutális erőszaknak és az igazságtalanságnak* olyan kirívó körülményei

⁵³ Eliot, Thomas, Stearns. im. 486.

⁵⁴ Eliot, Thomas, Stearns: *Shelly, the Poet.* In: Kermore, Frank(ed.): *Selected Proses for T. S. Eliot.* 1975. 86.

⁵⁵ Polanyi, Michael: *Personal Knowledge (Towards a Post-Critical Philophy).* Theuniversity of Chicago Press. Chicago. 1958. 164.

mellet folyt le, hogy egyik sem volt abban a lelkiállapotban, hogy a brutális erőszak mögött meglássa bizonyos részben a történelem logikáját”⁵⁶

De az igazán nagy áttörés, ama „megtérés revelációja” már korábban végbement, nevezetesen a *Békecsinálók könyvében*, ebben a munkában, ahol voltak bár legyen előzmények (pl. a Mannheim bírálata), végbemegy egy csodálatos európai minőségű politikai gondolkodó színre lépése. Mert ebben a munkában nem csak in nuce, de néha szó szerint a későbbi, az 1945 utáni nagy esszék minden gondolata (A kelet-európai kis államok nyomorúsága, Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem, stb.) megtalálható. És itt van már világosan megfogalmazva a nemzet de-partikularizációja is. Mégpedig az újvidéki, a „Hideg napok” vérengzése összefüggésében, ahol a kormány bebizonyította, hogy a saját karhatalmát nem képes kontrollálni, és megbukott a Szent István-i állameszme is, mert kiderült, hogy nem lehet a magyar nemzet államnevelő szerepéről beszélni ott, ahol így bántak el a „nem magyar anyanyelvű, de magyar szívű polgárokkal”. És így hangzik a tanulság, ami akkor is érvényes, ha azóta megtudtuk, hogy a titói partizánok rettenetes és tízszer annyi magyaron álltak boszszút, mint amennyit a magyarok kivégeztek: „Egy ideig még hangzani fognak a Szent István-i eszméről és a magyar nép különleges történeti hivatásáról szóló ismert fordulatok, de a történelem s történetek egyszerű tanulságát már nem oszlatja el semmi: ahol magyarok laknak, ott van Magyarország, sehol nincs másutt, s a magyar nép nem primus inter pares, nincs semmiféle fölényre jogosító tulajdonsága (possess any quality of superiority), hanem egyszerűen egy kelet-európai nép a sok közül”⁵⁷. De hogy ez a könyörtelen igazságosság nemcsak a saját nemzetével szemben működött, hanem a szomszédokkal szemben is, legyen itt egy idézet a Szalai Pálhoz 1978-ban írott leveléből: „Én nagyon megértem azt, hogy a két legsúlyosabb akadály, a románok és szlovákok rendkívül túlfűtött nacionalizmusa és magyargyűlölő elfogultsága mögött lényeges tényező a magyarok várható területi követeléseitől és szupremáciai igényeitől való félelem; de arról is meg vagyok győződve, hogy a gyűlölködés jelen állapota mögött ma már ott nem annyira a most már nagyon régi magyar elnyomásnak az eleven emlékei vannak, mint inkább a saját rossz lelkiismeret mindazért, amit a kisebbségi magyarokkal szemben ők az elmúlt 60 év, vagy az elmúlt 30 év folyamán elkövettek. S miközben minden területi változásról való lemondás esetleges kényszerűségét mérlegelem, aggodalommal gondolok arra, hogy ez a két nacionalizmus nem fogja-e ezt a lemondást nem annyira a megkönnyebbülés indítékául, mint a teljes szabad kéz megszerzésének jegyében értékelni”⁵⁸

Nem kívánjuk felidézni e rövid keretek között a kelet-európai kis államok nyomorúságának részleteit arról, hogy miként alakult ki az antidemokratikus nacionalizmus errefelé, és miként torzult el a kelet-európai politikai kultúra. Inkább az angolul megjelent *A Nemzetközi államszövetség bénultságából* akarjuk röviden megmutatni, hogy Bibó mindig fenntartotta univerzalisztikus világlátását a nemzeti kérdésben. E munkában elemzi leginkább a nemzeti kérdést mint a nemzetek önrendelkezésből folyó problémát. Azt, hogy a nemzeti önrendelkezés a központi magja a nemzeti kérdésnek, már *Békecsinálók könyvéből* látható volt, de ebben a szellemben fogant a *Békeszerződés és a magyar demokrácia* című 1946-os tanulmánya is. Minden megnyilvánulását az hatja át, hogy az első világháborúban közélettel wilsoni elvek szolgálnak a nemzeti kérdések megoldásának támaszául („A demokráciának területi kérdésekben egyetlen direktívája van, és ezt úgy hívják,

⁵⁶ Bibó István.VT. II. 209-210.

⁵⁷ Bibó István VT. II. 623.

⁵⁸ Bibó István: Levél Szalai Pálhoz, 1978.In: Bibó István: Különbőség. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. Budapest. 1990. 425-426.

hogy önrendelkezési jog⁵⁹). A *Nemzetközösség benuáltás és orovosságaiban* is ebből indul ki (mint a könyv alcíme is mutatja: (Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai bíraskodás), és felállít két képletet, amelyek ellentmondásban vannak egymással. Az egyik: demokratikus szabadság egyenlő önrendelkezés egyenlő nemzetállam”, míg a másik:”nemzetállam egyenlő nacionalizmus egyenlő fasizmus és háború”. Rámutat, hogy két állítás közül csak az egyik lehet igaz. Ezután tisztázza a nemzet, a haza és a nemzeti tudat fogalmát. Rámutat arra, hogy az összes nagy nemzetközi problémát a nemzeti önrendelkezés alapjára helyezkedve meg lehetett volna oldani:”a rabszolgáságot, kizsákmányolást megszüntetni, a hódításokat, a gyarmatokat felszabadítani, a vitás állam alakulási, nemzetalakulási, területi és elhatárolási kérdéseket elvi alapon, pártatlan, tárgyi módszerekkel eldönteni”⁶⁰. Majd meghatározza a nacionalizmust, ami szerinte agresszív uralmi magatartás és ideológia, pontosabban ideológiák. Elhatárolja ettől a patriotizmust mint „a nemzeti közösségi tudat természetes, kohéziós elemeit magában foglaló hazafiságot”, majd kimutatja, hogy a patriotizmusnak összefonódása a kártékony nacionalista ideológiával eredményezi a nacionalizmust. Egy ironikus mondattal így teszi helyre a kettő viszonyát: Nem nacionalista az, aki „a nemzeti tudatot, nemzeti lojalitást az átlagosnál hevesebben, nagyobb érzelmi töltéssel teszi magáévá, a maga számára elsődleges közösségi köteléknek tekinti: mint ahogy annak, aki nagyon szereti apját-anyját, ettől még nem kell a 'familiarizmus' ideológiájához csatlakoznia, sem annak, aki a városáért buzog, nem kell az 'urbanizmus' ideológiáját vállalnia”⁶¹. A nacionalizmus tehát végeredményben agresszív magatartás és ideológia. Nincs szüksége a patriotizmusnak ideológiára, hanem csak elvi alapra kell helyezni, illetve abból levezetni. Ez az elvi alap az általános szabadságeszme és a belőle következő népszuverenitás és önrendelkezési jog. „Ehhez alapjában véve elég az az elvi állásfoglalás, hogy a szabadáshoz és emberi méltósághoz való jog alapján a közösség ügye mindenkinek ügye, tehát végsőleg a közösséget alkotó emberek együttese jogosult meghatározni azokat a politikai és társadalmi formákat és azokat a népi területi kereteket, amelyekben a politikai élete élni akarja”⁶².

Összefoglalva az eddigi elmondottakat, rá kell mutatnunk arra a mély és radikális világnézeti váltásra, ami Bibó Istvánban 1935-ben végbement, beleértve a nemzeti kérdést is. Láttuk, hogy miként jutott el egy tisztességes, de nacionalista, függetlenségi, kurucos etnocentrikus, világnézettől a nacionalizmus elvetésén át egy, de-partikularizált, a szabadságeszmét a nemzeti eszmével szervesen összefoglaló demokratikus patriotizmusig. Hogy milyen nagy dolog volt ez az állás itt, Kelet- Közép-Európában, hadd jellemezzük befejezésül egy idézettel, amit ő maga írt, nem magáról, hanem Bajcsy Zsilinszky Endréről, de mintha saját megtett útját fogalmazta volna meg. Éppen azt fejtegeti – *A békeszerződés és a magyar demokrácia* című írásában – hogy bár magunk előtt szégyenkezhetünk amiatt, hogy nem voltunk képesek a demokrácia mellé állni saját területi érdekünk ellenében is, de volt nálunk egy-két ember, köztük Bajcsy-Zsilinszky Endre is, akik magukra hagyatva mártír sorsra juttattak. És ebben a kivételességben, teljes joggal saját maga önjellemzését adja:

„[E]zek az egyedülálló, kuruckodó búsmagyarok megnőnek, és *minőségben* versenyre kelnek a nálunknál szerencsésebb és *problémátlanabb* országok partizánhadaival. Íme egy ember, akit osztálya, neveltetése és minden előzménye arra

⁵⁹ Bibó István VT. II. 283.

⁶⁰ Bibó István VT. IV. 351.

⁶¹ Bibó István VT. IV. 364.

⁶² Bibó István VT. IV. 363.

predesztinált, hogy a magyar sérelmeken való rágódás természetlen zsákutcájába szoruljon, ki mert állni Magyarországon a tömegindulatok hátvédjét teljesen nélkülöző demokrácia mellett, a tömegérzelmek minden sallangjával kiöltöztetett irredentizmussal szemben. Ilyen helyzetben nem olyan egyszerű demokratának lenni, mint azoknak, akiknek számára a demokrácia többek között azt is jelenti, hogy nemzetközi segítséget kapnak a legkevésbé demokratikus nemzeti célkitűzések keresztülvitelére is”⁶³

De ez a Bibó féle önjellemzés megengedi nekem, hogy visszatérjek Goethehez, akire már korábban hivatkoztam Eliotot idézve. Azt mondja egyszer Goethe Eckermannnak: „Egyáltalán furcsa dolog ez a nemzeti gyűlölködés. Mindig a kultúra legalsó fokán fogja a legerősebbnek és leghevesebbnek találni. Van azonban egy fok, ahol teljesen eltűnik, és ahol az ember bizonyos fokig nemzetek fölött áll, és a szomszéd nép javát és baját úgy átérzi, mintha saját népével találná szembe magát. A kultúrának ez a foka felelt meg a természetemnek, és már régen megvettem rajta a lábam, mire elértem hatvanadik évemet”⁶⁴

Bibó nagyjából harminc évesen jutott erre az álláspontra. Bár tudom „naiv dolog” ilyet kívánni: bárcsak a mi nemzetünk tömegei eljutnának egyszer ehhez a bölcsességhez!

---

⁶³ Bibó István VI. II. 284-285.

⁶⁴ Eckermann: Beszélgetések Goethével (Ford. Győrffy Miklós). Magyar Helikon. Bp. 1973. 463.

Bibó, a magyar lelkiismeret

Kende Péter

Hadd fejezzem ki mindenekelőtt egyetértésemet azzal, amit Bibó István előadott, s amihez tulajdonképpen csak kiegészítő megjegyzéseket fűzhetek, egyrészt azért, hogy néhány témakörben – amennyire tudok – még mélyebbre ássak, másrészt, hogy Bibó eszmevilágát egy-két ponton a jelen problémáival is összekösssem. Mondandóm valamennyire Nagy Endre koreferátumához is kapcsolódik, de mint hallani fogják, Bibó Istvánnak a 30-as évek végén és a 40-es évek elején végbemenő irányváltását (Nagy Endre a „megtérés” szót használta) én egy kicsit másképp látom, mint kitűnő kollégám.

Fejtegetéseim két címszó köré fognak csoportosulni: európaiság és magyarság. Mind a kettőből kilátás nyílik a jelenre, de amit erről külön is alá akarok húzni, azt (rövid) záró megjegyzésem fogja tartalmazni.

I. Európaiság

Aki valaha is kezébe vette Bibó nagy ívű fejtegetését „Az európai társadalomfejlődés értelmé”-ről, az tisztában van vele, milyen központi helyet foglalt el szerzőjének eszmevilágában az *európaiság*.⁶⁵

Első megjegyzésem e tárgykörben, hogy Bibó *mint moralista* volt európai (úgy is mondhatnám, hogy *elsősorban* európai). Meglátása szerint ugyanis a nyugati társadalomfejlődés a (politikai) hatalomnak „egy olyan mértékű erkölcsi átítatódását eredményezte, ami már az európai társadalomfejlődés középkori szakaszában is, különösebben pedig az újkorban nagyobb volt annál, mint amennyit bármilyen más kísérlet a világban el tudott érni a hatalomgyakorlás moralizálása terén”.⁶⁶

Ugyanebben a szövegben olvasható Bibó egy különös gonddal kidolgozott – talán legrészletesebb írásos – fejtegetése arról is, amit Krisztus szerepéről gondolt. Az derül ki belőle, hogy számára a kereszténység is *morális principiumként* jelentkezett: mint az emberek közötti erőszak elítélésének elve és az emberi kapcsolatok szelídítésének útja, még pontosabban mint az *erőszak nélküliségre* nevelő aktív szeretet gyakorlata. A krisztusi tanításra való hivatkozás Bibó más írásaiban is előfordul, ugyanakkor – legjobb tudomásom szerint – Isten nevét leírva egyetlen társadalmi, történeti vagy jogelméleti fejtegetésében sem találjuk. (Ezt egyes kortárs neofiták okulására jegyeztem ide...)

Mint a liberális szabadságelveket az európai civilizációval összekapcsoló „nyugatos”, Bibó István különleges, úgyszólván teljesen egyedi helyet foglalt el a huszadik század közepe magyar népi mozgalomban. Ezt a történetfilozófiát talán csak Szabó Zoltán osztotta a bibói mélységekig menően. Egyébként – a „harmadik úttal” – ő találta meg azt a kifejezést, vagy pontosabban szemléleti elvet is, amellyel Bibó

⁶⁵ E művet, amelyhez a hetvenes évek elején fogott hozzá, de amelyből számos régi gondolata is visszaköszön, Bibónak, sajnos, már nem volt ideje befejeznie, sőt megírnia sem: a szöveg egy hangszalagon maradt fön, amelyet az akkor már nagybeteg tudós valószínűleg több részletben diktált le.

⁶⁶ Lásd a *Válogatott tanulmányok* (Bp. 1986) III. kötetében, p. 24. Ehhez kapcsolódik Bibónak «a szabadságjogok európai rendszeréről» adott részletes és máig érvényes definíciója is (u.o., p. 61-62).

háború utáni, a *Válaszba* és néhány más sajtótermékbe (de főleg az elsőbe) írt történeti-politikai írásai közös nevezőre hozhatók.⁶⁷ A kifejezés a 20. század folyamán Európában és ezen belül Magyarországon többször is felbukkant és különféle értelmezésekkel ment át. Ezért aztán célszerű Bibó (és Szabó) értelmezését pontosítani. A „harmadik út” Bibó használatában nem valami magyar vagy kelet-európai külön utat jelöl, hanem azt az irányt, amely felé haladva a hagyományos (rendi, stb.) világból kiemelkedett modern társadalmak, a szabadság és az egyenlőség elve mellett kitarva elkerülhetik ennek olyan tévtűjtait, mint a mértéktelen vagyonosodás vagy az állami zsarnokság. Egy olyan igazságosabb rend kereséséről van szó, amely mértékletes, erkölcsös és ember-központú. Ha úgy tetszik, ez volt Bibó krisztusi ihletésű „szocializmusa” (amelyet csak azért teszek idézőjelbe, mert magát a szót Bibó sohasem használta).

II. Magyarság

Bibó István magyarságát két tulajdonságban foglalnám össze: Az egyik a közösség sorsa iránti aggódó felelősségérzet. A másik a mindenkor adott körülményekkel való reális szembenézés igénye. Még tömörebben úgy fogalmazhatnánk, hogy a 20. század közepén *Bibó István volt a magyar lelkiismeret*.

Ami mármost a beszélgetésünk címében szereplő „magyar önkritikát” illeti, erről ifj. Bibó ma reggel – úgy érzem – mindent elmondott. Ha valaki ez iránt közelebbről is érdeklődik, s olyan szövegeket keres, amelyek szemléletesen bevezetik őt Bibó István módszerébe és hangvételébe, akkor lapozza fel és olvassa újra a zsidókérdés háború utáni helyzetéről írt magisztrális tanulmány (1948) bármely fejezetét! Szerzője példát mutat – nemcsak a magyar utókorak, hanem az egész Európa-körül világnak – arra, hogy miként lehet egy ilyen fájó és izgató, a legellentétebb szenvedélyeket kiváltó társadalmi konfliktusról úgy beszélni, hogy amit mond igaz is legyen, s közben ne sértse, hanem gyógyítsa a sebeket. Beszédében (mert hiszen ez a könyvméretű szöveg véges-végig az élőbeszéd erejével argumentál!) nemcsak a tudós szólal meg, hanem az igazságot kereső bíró, sőt a saját személyes felelősségét latolgató ember is. Szó van benne kollektív hibákról, elcsúszásokról, félreértésekről, de szerzője világossá teszi, hogy bűnt és hibát csak *egyének* követhetnek el, mint ahogy kollektív teljesítmények is csak az *egyének* akaratából és összefogásából szülehetnek. Ebben a tanulmányban is a *moralista* szól nemzetéhez.

Az újabb korok magyar vonatkozású történéseiről elmélkedve Bibó István mindig arra törekedett, hogy tárgyilagos maradjon. Ezért aztán gondosan számba vette a dolgok alakulását megszabó külső-belső körülményeket, s ahol csak lehetett, összevetette ezeket a szomszéd nemzetek párhuzamos történéseivel, illetve azoknak (hasonló vagy ellentétes) kontextusaival. Mindent egybevéve nem gondolta, hogy e századokban a magyarság jobban állt volna helyt, mint szomszédai, vagy hogy náluk előnyösebben került volna ki a próbatételekből. Erről szóló, már

⁶⁷ *Harmadik Út* címen jelent meg 1960-ban Londonban, Szabó Zoltán szerkesztésében és pompás előszavával Bibó 1945 és 1948 között íródott és Magyarországon még nyomdafestéket látott politikai-történeti esszéinek első könyvalakú kiadása (ha attól a brosúra-formájú kiadványtól eltekintünk, amely 1946-ban Bibónak egy akkori hetilap, a Boldizsár Iván szerkesztette *Új Magyarország* számára írt s a *Kelet-európai kisállamok nyomorúságáról* szóló cikksorozatát jelentette meg egybegyűjtve). Bibó maga ekkor börtönéveit töltötte Magyarországon. Tulajdonképpen a Szabó alapította Magyar Könyves Céhnek ezzel a kötetével vette kezdetét az emigrációban Bibó István szellemi éledése.

egyszer említett főműve, a *Kelet-európai kisállamok nyomorúsága* (1946) inkább azt hangsúlyozza, hogy térségünk népeinek közös hibája és szerencsétlensége: az irreális önértékelésre – a saját erők és képességek túlbecsülésére – való hajlam és a helyzet mindenkori adottságainak reális számbavételére való képesség gyakori megbicsaklása.

A nemzetek közötti élhető béke feltételeinek tisztázása a politikatudós Bibó Istvánnak egyik centrális problémája volt, tanulmányok egész sorát szentelte neki. Az 1920-ban kimondott, majd 1947-ben megismételt európai békerendezést tragédiának tartotta, de mint a történelmi realitások ismerője fellépett az ellen, hogy a magyarság megint egy terméketlen önsajnálathoz lovalja magát bele, továbbá mindenféle képtelen és szertelen „hátha mégis úgy lehetne” képzelgésekkel etesse magát. E tárgykörben készült munkáinak alapállása az, hogy miközben kívánatos a nemzeti államhatároknak az etnikai határokkal való egybeesése, tudomásul kell venni, hogy etnikai vegyesség esetében (ami a világ, s ezen belül Kelet-Európa, számos kisebb nagyobb térségére jellemző) csakis kompromisszumos megoldások lehetségesek. Ezek közül Bibó, az 1920-as évek török-görög rendezésére utalva, még a lakosságcserét sem vetette el (feltéve, hogy azon belül tisztességesen érvényesül az önkéntesség elve). Roppantul tanulságos, hogy a hatvanas évektől kezdve, a börtönből kiszabadulva, de minden intézményes tanári vagy kutatói tevékenységből kizártnak, Bibó István a nemzetközi konfliktusok tanulmányozásába fogott bele, s külföldi példák (Ciprus, Észak-Irország, arab-zsidó viszony) feldolgozása révén próbálta megtalálni azokat a rendezési elveket és módszereket, amelyek értelem szerint térségünkre is érvényesek, de amelyekről az akkori viszonyok között nyíltan beszélnie lehetetlen volt.⁶⁸

Bibó magyarság-képéről szólva természetesen nem hagyhatom ki 1956-ot, amely – mint tudjuk – számára nemcsak elmélkedési téma volt, hanem további életének alakulása szempontjából meghatározó jelentőségű esemény és cselekvési terep is. Beszélgetésünk összefüggésében azonban zárójelbe teszem a cselekvést és azokat a főbb gondolatokat próbálom felidézni, amelyek Bibó 56-tal kapcsolatos írásaiból vagy beszélgetéseiből kiolvashatók. Amit erről mondani fogok, nem olvasható Bibónál szó szerint, de hű marad vonatkozó elmélkedéseinek irányához és hangsúlyaihoz. 1956-ot Bibó rendkívüli, nemzetközi hatásában is egyedülálló forradalomnak tartotta. Olyan eseményt látott benne, amellyel a magyarság túllépett: nemcsak a kommunizmuson, hanem azokon a százados megosztottságokon is, amelyek mindaddig megbénították vagy tévutakra terelték. Bibó ettől a forradalomtól azt várta, hogy megbiztos modern nemzetté kovácsolja össze a magyar társadalmat. (Ezt egyébként Szabó Zoltán is így gondolta, s nyugati emigrációjában még Bibónál is explicitebben fogalmazta meg.) Bibónak ezek a várakozásai azonban a körülmények további alakulása miatt nem teljesültek, s erről magának is számot adott.⁶⁹ Meglehet, hogy ez a csalódás is egyik magyarázata annak a történetfilozófiai és moralista irányvételnek – váltásnak –, amely munkásságában a hatvanas évektől kezdve bekövetkezett.

Nagy Endrétől eltérően én tehát két irányváltást látok Bibó szellemi útján: az elsőben a jogászt a politikus gondolkodó váltja fel (ebben egyetértek Naggyal), a

⁶⁸ Az erről szóló tanulmányokat «függeléként» tartalmazza Bibónak a nemzetközi államközösség bénultságáról szóló, Magyarországon 1989 előtt kiadatlan, s angolul is csak töredékesen megjelent (1976) nagy munkája. A valóságban mindhárom említett szöveg valóságos kismonográfiát képez.

⁶⁹ Lásd erre vonatkozóan a magyar társadalom 1956 utáni állapotáról szóló beszélgetéseinek szövegeit.

másodikban pedig a tudós gondolkodó egyre inkább az univerzális és morális problémák felé fordul. Utolsó éveinek számos témaválasztása tanúskodik erről.

***

Záró megjegyzésem már nem személyesen Bibóról, hanem csakis Magyarországról szól. 1989 után volt egy történelmi pillanat, amikor úgy látszott, hogy kis hazánk a Bibó István által remélt útra lép. 1989-et írtunk ekkor. De hamarosan kiderült, hogy ez a várakozás is illúzió volt. Annak ellenére, hogy sokan – igenis – sokat tettek azért, hogy az ország visszataláljon az európai társadalomfejlődés fő ösvényéhez, azaz a szabadságelvű demokráciához.

Most 2011-et írunk, egy újabb nagy változás kezdetén tartunk, amely a kétharmados többséggel megválasztott új hatalom legfőbb mozgatói szerint a nemzet igazi akaratát kívánja érvényesíteni minden elképzelhető módon, sőt még azon túl is. Arra azonban semmi jel nem mutat, hogy közelebb kerültünk volna a nyugatias értelemben szabad és bibói értelemben igazságos társadalom eszményéhez, mint amely felé 1989-ben és az azt követő években igyekeztünk.

Bibó tanítása és példája tehát továbbra is időszerű.

A magyar közéleti hisztéria és annak társadalmi okai (*Első megközelítés*)

Tölgyessy Péter

Az első világháborús összeomlást követő fél évszázad folytonos megpróbáltatásai után a magyarok önértékelése a Kádár-korszak második felének hosszú békeéveiben jutott a csúcsára. Ám a térség többi népéhez képest a Kádár-korszakban még magabizó magyar társadalom már a kilencvenes évek elejére a földkerekség egyik legelégedetlenebb nemzetévé vált.

Elfáradt ország

A hetvenes évek közepe óta egyik válságból a másikba fordul a gazdaságunk. Bár a két különböző társadalmi rendszer adatai bajosan egybevetethők, mégis látható: a hazai reálbér átlaga 2010-ben alig haladja meg az 1979-es szintet, miközben az egyes munkavállalói csoportok bére igencsak differenciálódott. A hetvenes évek közepe óta, megszakításokkal ugyan, de növekszik lemaradásunk Közép-Európa sikeresebb országaitól. A hajdani „keleti blokk” többi államával egybevetve két évtizedes gazdasági fejlődésünk számai nagyjából átlagosak. Ezen belül a kilencvenes évek elején ezek a legjobbak, majd az ezredfordulón a jobbak közé tartoztak, hogy aztán 2004 után a legrosszabbak között legyenek.

A piaci reformok hazánkban már tulajdonképpen Nagy Imre új szakaszával elkezdődtek. A parancsgazdaságból a piacgazdaságba való átmenet előnyeit, részben már az államszocializmus idején élvezhettük. Országunk sok tekintetben a gazdasági átmenet más szakaszában halad, mint a térségbeli államok többsége. Félő, az utolsó évtizedek gondjai, gazdaságunk jelenlegi stagnálás közeli állapota csak lázas megjelenése mélyebb bajoknak. A napi kormányzati hibák mellett, alighanem a növekedés végső, közgazdasági kategóriákkal közvetlenül nehezen megragadható, mélyebb mozgatói fáradtak el nálunk. Társadalmunk régről hozott, illetőleg az elmúlt húsz évben tovább romlott értékvilága akadályozza elvárt haladásunk.

Ha sikeres külországokkal vetjük egybe hazánkat, az egyik első szembetűnő eltérés a közhatalom és az állampolgárok viszonyában látható. A magyarok nem bíznak önerejükben, és nagyon sokat várnak az államtól, közben a közhatalom intézményeit nem becsülik semmire. Az államhoz való állampolgári viszony magyar módja szokatlan a nyugati kultúrában. A világ országaiban hallatlanul sokféleképpen viszonyulnak az emberek államukhoz. Az Egyesült Államok magabiztos polgárai általában nem sokat várnak a központi hatalom beavatkozásától, ám szilárd meggyőződésük, hogy hazájukban működik a földkerekség legtökéletesebb alkotmányos berendezkedése. A skandináv országok lakói számtalan szolgáltatást várnak el országuktól, többé-kevésbé készséggel fizetik a magas közterheket, és büszkék jóléti államukra. Az olaszok viszont alig becsülik valamire hazájuk közhatalmát, ahogy csak lehet, kerülnek az adófizetést, ám nem is remélnék túl sokat államuktól.

A magyarok nem hisznek semmiféle közjóban

A szerencsésebb történelmű nemzetekhez képest a magyarok többé-kevésbé mindig is gyanakvással tekintettek az állam szerveire. Rettenetes XX. századi történelmünkben a hatalom olyan sokszor hivatkozott később keserves következményekkel járó célok érdekében a haza üdvére, hogy a magyarok jó része nemigen hisz bármiféle közjóban. Az államszocializmus gyakorlata pedig még ellentmondásosabbá tette az ország lakóinak a hatalomhoz való viszonyát. Az emberek féktelen individualizmusukkal jobbra csupán önmagukkal és családjukkal törődnek, és legfeljebb települési, szakmai-ágazati érdekeket fogadnak el sajátjuknak. Az alkotmányosság helyreállítása után sem érzik inkább magukénak államukat, sőt még idegenebbnek érzik a „veszedős” demokráciát. A magyarok évszázados élménye a rátelepedő uralmi gépezet jelenléte és saját esendőségének az érzése. Az államellenes, sérelmi politikai kultúrát a demokratikus átmenet sem alakította át, sőt az emberek életének viharos átváltozásai csak tovább mélyítették a közéleti bizalmatlanságot.

Pedig láthatóan térségünkben azok a társadalmak a sikeresebbek, amelyek magukénak érzik hazájukat, és ezért képesek áldozatot is hozni. Nálunk viszont általános a bizalomhiány. Aki magyar, az jobbra magának rág. Egy negyven fejlettebb országra kiterjedő vizsgálat szerint a magyarok csaknem legkevésbé ápolnak baráti, szomszédsági kapcsolatokat, és főleg segítenek valamiként másoknak. Csak Romániában és Bulgáriában gyengébb a civilszerveződések hálója. A negyven ország közül nálunk hisznek legkevésbé abban, hogy tanulás, munka útján lehetséges a felemelkedésük, csak az ügyesség számít. Az emberek nem hisznek jogban, intézményekben. Egyedülálló mértékig gondolják, hogy sikerük csak más rovására történhet. A többség véleménye szerint: a sikerhez elsősorban nem termelékeny munka, hanem inkább kíméletlenség szükséges.

1989 nem hozott tényleges fordulatot a határozott állampolgári kiállás, az önszerveződés erejében, így a pártokat igencsak megvető országnak mégis csak jobbra a pártok adnak szervezett formát. A politikai táborok logikáján kívülálló hatékony civil szerveződés csaknem mostanáig alig létezik. (Bár mintha a legutolsó időszakban megindult volna valami valóban autonóm mozgás.) A pártok által átjárt társadalom más korai tömegdemokráciákban is előfordult. Az ötvenes-hatvanas évek Izrael államában a pártállami logika alighanem még a miénknél is inkább áthatotta az egész életet, de Ausztriában is ott volt szinte minden nagyobb állami munkahelyen. A mi gyakorlatunk sajátossága az egyre mélyebbre hatoló személycserék váltógazdasága, ahol a mindenkori győztesek mind több állásra terjesztik ki közvetlen befolyásukat, és ahol mindig csupán a másik kliensei fájnak.

Felülre irányuló várakozások

Az elmúlt évszázadok viszontagságai után magukat végletesen esendőnek és kiszolgáltatottnak érző magyarok nem hiszik, hogy életüket maguk alakíthatnák, viszont kimagasló, tulajdonképpen igazi kelet-európai mértékben várják el az állam jótéményeit. Kisebber és nagyvállalkozó részben egyformán az államtól reméli boldogulását: az egyik legszívesebben az államtól nyúlja le, a másik az állam juttatásait, és főleg az államtól remélt biztonságot kívánja. Közben egyik sem akarja táplálni államát, számos adat szerint idehaza nemzetközi összehasonlításban kivételes az adótudatosság hiánya.

A Kádár-kori előzmények után Közép-Európában az egyik legkiterjedtebb, nem vagy csupán részlegesen adózó gazdaság nálunk működik. Erre figyelemmel, az állami újraelosztás aránya talán már nem is lehet olyan kivételesen tetemes hazánkban. A bevételi oldalon annak nagysága valamivel kisebb lehet a szlovénél és a csehnél, de érezhetően magasabb, mint a szlovák. A jókora nominális adókötelezettségek ellenére a tényleges befizetések sokszor valójában alacsonyak. A közsférából való kiszervezés után gyakorta a törvényes minimumon fizetik a közterheket. Az adóelkerülés terjedelme következtében társadalmunk jövedelmi és vagyoni viszonyai sokban eltérnek a régi nyugati országokétól. Akár a legjelentéktelenebb vállalkozók bevételei is lényegesen meghaladhatják a legrégebbi közalkalmazotti értelmiségi hivatások fizetéseit. A közoktatás rosszul fizetett tanárait is látva a fiatalok jelentős hányada nem gondolja, hogy felemelkedésének útja a módszeres tanulás és szakmaszerzés lenne.

Túlságos egyenlőtlenségek

Minden egész eltörött, az orientációját, mércéit veszítő országban nem világos, kinek mi jár. Ügyességgel bármit elérhetsz, munkával semmit se, gondolják végletes mértékig a magyarok. Így nem legitimek a jócskán megnőtt társadalmi különbségek, ezeket kivételesen kevésbé fogadják el az emberek. A kádári években felemásan, de folyamatosan kispolgárosodó állampolgárok zöme keserves újraproletarizálódásként élte meg a piaci viszonyok térhódítását. Az egyenlőség képzetéhez szokott országot fájdalmasan érintették a hamarjában megugrott jövedelmi, vagyoni különbségek. A szűkebben vett Közép-Európában a miénk az egyik leginkább szélekre húzó társadalom. Túlságosan is sokan kerültek ki az ország normális életéből. Az egyenlőtlenségek mértéke körülményeink között már az összgazdasági hatékonyság kárára van. A hagyományos mércék eltörésével az emberek túlnyomó hányada másokhoz képest bántóan igazságtalannak, teljesítményéhez viszonyítva elkeserítően rossznak tekinti a helyzetét.

A produktív célú felhalmozás lehetőségétől jobbra elzárt embereket annyi szegénység után már a Kádár-rendszer a fogyasztás felé terelte. Az átmenet után a gyorsan felemelkedő és a hozzájuk képest lemaradó csoportok egyformán a régi piacgazdaságok jólétét remélték hamarjában elérni. Különösen erős nálunk az állampolgári nyomás a költségvetési túlelosztásra. A hazai tulajdonosi osztály vagyonában sokszor az aktív vállalkozói tőkéhez képest sokkal nagyobb a személyes használatra szóló javak aránya, mint a hasonló fejlődési stádiumban levő cégeknél Nyugaton szokásos. A megtakarítási, beruházási hányad a gyorsan felzárkózó országokhoz viszonyítva nálunk lényegesen alacsonyabb. De a gazdagabb csehországinál is messze kisebb. Hazánk már csak ezért is módfelett rászorul a külföldi pénzre, a külföldi befektetésekre.

Részben erőforrások hiányában a magyar gazdaságpolitika a régi államszocialista nagyvállalatokat nemigen próbálta feljavítani. A piac rombolva építő mechanizmusában bizakodva inkább a külföldi befektetőket támogatta. Ezzel a szlovén vagy a kezdeti cseh megoldásnál üzemi szinten lényegesen nagyobb hatékonyságnövekedést ösztönzött, ám a piaci automatizmusok máig nem teremtettek elegendő és főleg valóban vonzó munkahelyet. Az elmúlt húsz évben a külföldi működő tőke hatására is rohamosan javult a versenyszféra termelékenységé. Az exportra termelő új vállalatok jelentékeny része azonban jobbra egyszerű betanított munkát hozott hozzánk. A hiánygazdaság alkuiban és kreatív alkalmazkodásában felnőtt magyarok, ha csak tehetik, kerülnek az ilyen munkahelyeket. A mozgékonyabb, szakképzettebb munkásoknak a nagyobb cégek egyébként se eléggé adnak a szürkegazdaságával

versenyképes ajánlatot. Idővel gyarapszik a magasabb hozzáadott értéket előállító vállalkozások aránya. Ám a külföldi tulajdonú vállalatoknak ma is csak kisebb hányada, kezdetben főleg a privatizált régi nagyüzemek illeszkedtek be háttériparral és magasabb státusú alkalmazottaikkal teljesen az itthoni gazdaságba. Ám a világgazdaságtól kezdetben erőteljesen elzárkózó köztes-európai államok többségében a miénknél is zavarosabb és egyenlőtlenebb kapitalizmusok formálódtak.

Így a foglalkoztatottság előbb gyorsan zuhanó, majd tartósan alacsonyan maradó arányával társadalmi méretekben roppant bajok következtek. Az egészen más viszonyok között szocializálódott generációkból, aki csak tehette, az engedékeny szabályozással élve nyugállományba menekült, és lehetőleg emellett, adózását minimalizálva, tovább dolgozott. A rendszeres munkavégzés világából kimaradó fiatalabbak meg a szürkegazdaság, a mezőgazdasági önellátás, a kisebb bűncselekmények, és a kezdetekhez képest már jócskán megkurtított segélyek négyességében tengődnek. Hosszabb idő elmúltával már bajosan tudnak és akarnak visszailleszkedni a folyamatos munkába, de igazán motiváló állásajánlatot is ritkán kapnak. Így aztán gyermekeik százezrei alig látnak mást maguk körül, mint szüleik vergődését. Ezzel családok sokaságában, és nem csak romák között, újabb generációkra öröklődnek a munkátlanságból fakadó gondok.

A térségben egészen kivételes a magyarok mozdulatlansága. A külföldi munkavállalás alacsony aránya csupán a legsikeresebb országokéhoz fogható. Az emberek egy része roppant többletmunkával, állások halmozásával, szabályok kerülésével valahogy itthon is boldogul, a többiek meg jobbra bezárkóznak a régi magyar panasz-kultúra saját életükért viselt felelősségüket mindig másokra hárító savanyúságába.

Orientációját veszített ország

Az átmenet néhány év alatt szükségképpen leértékelt a piaci teljesítmény nélkül maradó fundamentális kelet-európai értelmiségi értékeket. A diplomások jó része szeretett volna nyugati vágású szakemberként beilleszkedni az új világba. Dinamikus, fiatalabb, és főleg kemény közgazdasági, jogi tudással bíró csoportjaik előtt egy időre korábban elképzelhetetlen karrier utak nyíltak meg. A vezető orvosok a hálapénzzel, az egyetemi, kulturális és média elitek állások halmozásával, számlaadó vállalkozásaikkal kapták meg a maguk kiskapuját az érvényesülésre. Ám csak a kulcspozíciókat uraló értelmiségiek tudtak gyorsan közeledni az európai jóvelmekhez. Az elitváltás éppen a vezető értelmiségi szakmákban és a tudományos-egyetemi szférában volt alighanem a legkisebb arányú.

A többség, különösen a közalkalmazottak tömegei szinte folyamatos lecsúszásként élték meg a piaczgazdaság kiterjedését. Sokan igazán kísérletet se tettek a teljesítményük növelésével való alkalmazkodásra. Több adat szerint magas nálunk a közalkalmazottak létszáma, viszont jobbra méltatlanul alacsony a jövedelmük. A kitörést reménytelennek látva, hivatások sora vonult rendies-céhes keretek bariádjainak védelme mögé. Minden korábbinál inkább az államtól követelve bajaik orvoslását. Különösen a fiatal humán értelmiségben egyre biztosabb bázisa akad a radikális nézeteknek.

Az emberek csupán a nyugati fogyasztási minták elérésének reményében fogadták el, de többségében igazából különösebben sose kívánták a versengő többpárt-rendszert és a piaczgazdaságot. Széles körben hódít egyfajta antikapitalista, valamint antiparlamentáris konszenzus. Az orientációját és hagyományait sokban elvesztett közvéleményünk nagyra nőtt vágyaihoz képest távolról sem becsüli valóságos értékén a Nyugathoz való újracsatlakozás esélyét.

Reform az elmúlt negyven évben mindig csak végső esetben következett, amikor már súlyos megszorításokkal társult. Így a magyarok évtizedes tapasztalata, a reformok szinte csak rontanak helyzetükön. Az oktanul kimódolt intézkedések csak erősítik az ellenállást bármiféle változtatással szemben. Manapság alig akad magyar, aki elégedett lenne országa állapotával. Húsz esztendő igencsak nagy idő, két évtized elmúltával a német vagy akár a spanyol közvélemény jobbra már sikeresnek gondolta demokratikus társadalmát. Nálunk viszont az utolsó hat-nyolc évben folyvást növekszik az új rendszerváltást követelők tábora. A radikális jobboldalon az új magyar parlamentarizmus bajait többen már a két világháború között szokásos módon, rendteremtéssel, és egyfajta „irányított parlamentarizmussal” óhajtják feloldani.

Térségünkben láthatóan azok az országok igazán sikeresek, amelyek sokra tartják rendszerváltásuk tényét. Nemzeti államuk megteremtése, a nyugatos polgárosodás lehetősége olyan vívmány számukra, amelyért készek voltak akár komoly áldozatokat is hozni. Az alkotmányosság helyreállításának kiegyezéssel módjával a magyarok érzelmileg bajosan azonosulhattak. Kelet-Közép-Európa többi országához képest az átmenetben közvetlenül igencsak kevesen vettek részt. A pártok versengésére, valamint a fékek és ellensúlyok rendszerére alapozott parlamentarizmust húsz esztendő után sem igazolja tényleges társadalmi eredményessége. A mindenhol érezhető gondjaink csak tovább rombolják a '89-es berendezkedés kezdettől kicsiny tekintélyét. A politizáló közvéleményben mind jobban hódítanak a valódi rendszerváltást követelő nézetek, fokozódik az érdeklődés a világkapitalizmus egészét tagadó – nálunk főleg jobboldali – elgondolások iránt. Egyre inkább megmutatkoznak társadalmunk kelet-európai vonásai.

Nemszeretem rendszerváltás

Mai szemmel nézve 1989-ben nyilvánvalóan túlságosan csekély volt a törés a régi és új rend között. Am a berlini fal leomlása előtt a magyarok túlnyomó többsége még igencsak tartott a radikális fordulattól. Akkor időben közelebb voltunk az 1981-es lengyel szükségállapothoz, mint most Orbán Viktor első kormányához. Egy egész társadalom sokszorosan megerősített tapasztalata volt, hogy a bátor szabadságkereső próbálkozások végül nemzeti tragédiához vezetnek. 1988-89 eseményeinek ellenzéki alakítói, a nyugati világgal egyetemben, távolról sem az államszocializmus világrendszerének azonnali összeomlására készültek, hanem valami keskeny magyar ösvényt kerestek az alkotmányosság helyreállítására. Ezt minden vitatható megoldás ellenére 1989 szeptemberére kétségkívül meg is találták.

A rendszerváltás reményeinek elvesztése inkább 1990 nyarától kezdődött. A döntően a Kádár-korszakban kialakult észjárás mindjobban áthatotta az újriformált intézményeket. A gazdasági átmenet bántó igazságtalanságai a nyolcvanas években még többnyire elégedett ország közvéleményét egyre frusztráltabbá tették. Az elégedetlenségek özöne rászakadt a fiatal, még felkészületlen demokráciára. Az idegesen türelmetlen országban hamarjában végletesen kiéleződött a közéleti versengés, és a mindent maga alá gyűrő hideg polgárháború gyorsuló tempóban fokozta bajainkat. A gondok többsége aligha 1989-ből származik, inkább az utolsó nyolc-tíz év eredménye.

A '89-es fordulat igyekezett a régi magyar parlamentáris hagyományokat felélesztve modern nyugatos politikai szerkezetet intézményesíteni. Hazánk száz esztendeje még híresen jogászai észjárású országnak számított. Az évszázados alkotmányosságára olyannyira büszke nemzetben elevenen élt a térségben egyedülálló parlamentáris politikai kultúra. A két világháború közötti „Mi a magyar?” körüli párbeszéd jellegadó

megszólalói szerint a magyar politikai karakter egyik legfőbb meghatározója a „parlamentáris-tanácskozó” tradíció, a „jogászi okosság”. Mára viszont közvéleményünk alig érti a képviseleti rendszer működését. Úgy látszik, a történelmi elitek összeomlásával politikai kultúránk folyamatossága ebben látványosan megszakadt.

Valami hasonló történt jogászi gondolkodásunkkal is. A jellegzetesen fogalomtiszta jogi észjárás megroppant. Helyére a mindenkori tételes jogszabályok egyszerű ismertetése került. Egész jogász-nemzedékek nőttek fel úgy, hogy elvárt hivatásuk alig lehetett több, mint a hatalom gyorsan változó akaratának jogi kiszolgálása. Így aztán a helyreállított alkotmányosság után is, a magyar jogalkalmazók jobbára csupán a rutinszerű esetek kezelésére képesek. Ha azonban új tényállásokkal találkoznak, túlságosan is gyakran joghézagot kiáltanak. Jogalkalmazói kultúránk gyakorlata általában képtelenné teszi őket a felelősségvállalásra, de a jogi-dogmatikai háttérük sincsen meg az összetettebb társadalmi kérdések megfontolt megítélésére, a jogalkalmazói jogfejlesztés eszközeinek szerencsésebb történelmű országokban rendszerint magától értetődő használatára. A megfelelő jogtudományi támogatás híján a hazai jogászok sokszor nem megoldják, hanem inkább csak bonyolítják a szükségképpen újra és újra felmerülő jogi problémákat.

Az intézményes átalakulás gyorsan megvalósult, ám azonnal kiderült, a régi parlamentáris tradíció megszakadt, viszont annál erőteljesebben tovább él a kései államszocializmus gondolkodása. A társadalom kevéssé tud mit kezdeni az új közjogi keretekkel. Sokak előtt máig nem világos, nálunk miért bukott meg a szocializmus rendszere. A társadalom váltig olyan mértékig véli elfogadhatónak a magántulajdon rendszerét, ahogy már Kádár János is elfogadta. Nemigen képes mit kezdeni a demokratikus politikai alakjával, helyette sok tekintetben máig a szakértő kormányzás nyolcvanas évekbeli mítoszát kergeti. Az államszocializmus csendje után elborzad a nyilvános ütközésekben történő hatalomgyakorlástól.

A magát állandóan becsapottnak érző ország a demokrácia intézményeit talán még kevésbé érzi magáénak, mint a Kádár-korszak politikáját. Államát a rendszerváltás után sem véli hazája közhatalmának, hanem idegen, amennyire lehet, kijátsszandó erőnek gondolja. Az évszázados orientációzavar közepette továbbra se egyértelmű, mi az érték és mi a bűn, kik a jók és a rosszak hazánk jelenkori és huszadik századi történelmében. A mértékadó értelmiségi véleményformálók néhány valóban iránymutató személyes teljesítmény ellenére inkább csak mélyítették az orientációs zavart. Sokan máig nem értik a parlamentáris berendezkedés működését. A gyűlölködés nagyban az értelmiségből áradt szét a politikába. A táborelvű gondolkodás szabályosan elbutította a hivatására olyan büszke értelmiség jelentős hányadát.

Háborús politikai észjárás

'89-ben a magyar politika talán még az ország előtt járt, ám pártjaink hamarjában ellesték egymástól, hogy az átmenet rettentő megpróbáltatásaitól szenvedő országban mit is akar hallani a közvélemény. Egyre inkább azok kapták meg a választók támogatását, akik együtt tudtak álmodni közönségükkel. A pártok politikájukat túlságosan is a magyarok ellentmondásos, sérült értékvilágának árnyékosabb felére alapozzák. A politikai piac kíméletlen versengésében talpon maradni kívánó politikusok gyorsan tapasztalhatták: közönségük legkevésbé társadalom-átalakító programokról kíván hallani. Inkább reményt óhajt kapni a kényelmes és gyors megoldásról, az állam gondoskodásáról. Arról, hogy a hibát-hibára halmozó, gyarló mindenkori kormányzat elkergetésével egyszerre jobb lesz. Pártjaink még végső

esetben is alig szembesítik közönségüket azzal, hogy mennyire végesek és ténylegesen újraelosztáson alapulnak az állam eszközei. A hétköznapok roppant nehézségei között megkapaszkodni próbáló emberek számára a csodatétel, összeesküvés teória sokszor hihetőbb, mint a személyes erőfeszítésen alapuló felemelkedés.

A pártok gyorsan megtanulták a modern televíziós demokráciák eszköztárának használatát. Lehetőség szerint estéről-estére uralni akarják a nyilvánosságot. Jó előre felméri hát, milyen hívószavakat kíván hallani éppen a publikum. A politológusok által is állandóan sulykolt tematizációs elvárás szüntelen nagyotmondásra sarkallja a politikusokat. Akkor is nyilatkozniuk kell, amikor egyébként nincs is igazán mondanivalójuk. Illúziók keltésével bizonyítottan lehet választásokat nyerni, ám aztán annál bajosabb kormányozni. Az állandó túlzások a szélesebb választóközönség előtt gyorsan felfalják a politikusok hitelességét, és ezen keresztül cselekvőképességüket.

Pozitív mondanivaló hiányában mindinkább a rémisztőre festett ellenségkép megrajzolásával lehetséges a legbiztosabban elhitetni, hogy a saját tábor kormányzása minden nyilvánvaló tökéletlensége ellenére kívánatosabb, mint az ellenoldal megrogzított elvetemültsége. A módszeresen ördöginek gondolt vetélytárs megállítása így már olyannyira közérdeknek tetszhet, amelyért szinte bármit meg kell és lehet tenni. A hideg polgárháborúban egymással szembenálló két tábor alapvetően nem társadalom- vagy gazdaságpolitikájuk különbözősége állítja szembe, azok bizony sokban hasonlóak, hanem a kultúrájuk eltérései, a magyar történelem elmúlt évszázadának végletes megítélésbeli különbözőségei mozgatják. A társadalmi rétegződéstől függetlenül inkább a baloldalon állnak, akiknek családja felemelkedésként élte meg az államszocializmus idejét, a jobboldalon meg, akik ellenkezőleg.

A korai tömegdemokráciák csaknem minden betegsége előjött hazánkban. A háborús észjárás örvénye mélyre húzta a '89-ben helyreállított parlamentarizmust. Ha a külvilág is ezt bátorítaná, már alighanem bajba került volna az új demokrácia, és elkezdődött volna valamilyen keleties rendteremtés. Csakhogy szövetségi rendszerünk elvárja a hatalommegosztás és a szabadságjogok rendjének fenntartását. Így az elégedetlenségek sajátos magyar egyensúlyában fennmaradt a tulajdonképpen nagyon nem szeretett parlamentáris hatalomgyakorlás.

Hiányzó alkotmányos patriotizmus

A magyar állam egyre erőtlenebb. Miközben az állampolgárok idegennek vélik államukat, a külső hatalmakkal szemben magát végletesen kiszolgáltatottnak érző társadalomban a legerősebb érdekcsoportok is nagyban a költségvetéstől várják helyzetük jobbra fordulását. A piacon alulmaradók millióinak, hathatós civil- és szakszervezetek hiányában nem is igen akad más eszközük, mint a négyévenkénti büntetőszavazat. Az igények özönétől túlterhelt állam viszont egyre tehetetlenebb. A folyvást bukásuktól rettegő kormányok a különérdekek ezreinek rohamai alatt vergődnek. Már a Kádárkorszakban részérdekektől keresztül-kasul átjárt közhatalom az ezredforduló után tökéletesen „elkocsonyásodott”. A hetvenes évek közepe óta ismételten túlköltekezik az államháztartás. Az emberek elfogadják az alapvető törvények kijátszását is.

A jogaikban magukat sértve érző emberek szívesen hivatkoznak az Alkotmányra, azonban a helyreállított parlamentarizmus alaptörvénye húsz esztendő alatt sem emelkedett a közvéleményben általánosan elfogadott alkotmányos patriotizmus alapjává. A magyarok alig vettek cselekvően részt a demokratikus fordulatban, az állampolgárok túlnyomó részének nincs karakteres rendszerváltás-élménye. A kevesek

kiegyezéséeként megalkotott Alkotmányt bajosan lehet szeretni. De a második világ-háborús vereség utáni német vagy japán demokrácia mögöl kezdetben még jobban hiányzott a honpolgári elfogadás. Csakhogy az eredmények, a középrétegek folyamatos szélesedését és gyarapodását hozó hallatlan gazdasági siker és a működő parlamentarizmus gyakorlata idővel messzemenően legitimálta az eredetileg kívülről elrendelt fordulatot. Nálunk azonban sem az eredmény, sem a részvétel nem igazol.

A rendszerváltás hazánk történetének alighanem a legnagyobb békebeli gazdasági visszaesésével járt együtt. Az új kapitalizmus két évtized elteltével sem a középrétegeket, hanem a kihívó gazdagságot és a túlságos szegénységet növelte. A számtalan kielégítetlen remény hamarjában rászakadt a még csak készülődő politikai szférára, és elejétől fogva veszélyesen túlterhelte a fiatal demokráciát. A nem könnyen megoldható gondok elől pártjaink sietősen behúzódtak a XX. század kezdete óta, tehát már több mint száz esztendeje közéletünk két térfele között társong törésvonal két oldalára, és mindjobban alárendelték küzdelmük igényeinek az ország érdekét. A hideg polgárháború észjárásának egyre erőteljesebb örvénylése hallatlan károkat okozott. A pénzpiaci világválság berobbanása pedig végképp valószínűtlenné teszi a gyors javulást. A folyvást bántó igazságtalanságokat tapasztaló, orientációját veszített társadalom mind fogékonyabb lehet a rendszertagadó nézetekre. A joggal, az intézményekkel szemben bizalmatlan közvélemény a „jó vezetőhöz” menekül. Am közéletünk vezérei általában fél lábön álló istenek, karizmájuk csak politikai táboruk határig terjed.

Az állam elgyengülésében jókora a része az önértelmezésében liberálisnak mondott magyar baloldali ideológiának. A liberális jogállam valójában a maga területein cselekvőképes, tekintélyes hatalmat jelent, amely ha a szükséges hatékonyan és keményen fellép a jog határait átlépőkkel szemben.

Közéleti nyilvánosságunk, sajtónk kiáltóan alkalmatlan arra, hogy a közvélemény szélesebb része megérthesse a valóságos bajokat. Pártjaink meg se nagyon próbálnak kitörni a hazugságcsapdából. Nem bíznak választóik belátásában, inkább módszeresen kerülnek az alapkérdések szóba hozatalát. Ha ezt nem tehetik, akkor vádaskodnak és ámítanak végeérhetetlenül. A végtelenen utálatos politikai szférában két évtizedig alig-alig jönnek új belépők, 2010-ig döntően nyolcvankilencesek vitték az ügyeket. Ha mégis jelentkeztek újak, akkor vagy gyorsan vagyont akartak gyűjteni, vagy már gyűjtöttek vagyont, és exhibicionizmusukat elégitették ki.

A helyi társadalmakat, városainkat is sokszor helyi vezérek uralják, hatalomgyakorlásuk receptje könnyen megtanulható: a frusztrált településeken gyors népszerűséget adhat néhány olcsó, ám látványos beruházás. A köztisztviselők gondjait, a vidéket mindig is elnyomó kormányra lehet hárítani. A helyi társadalom erős csoportjait kézből etetik. A nyilvánosságot erős kézzel irányítják. Am mindez országos szinten megvalósíthatatlan, mert a kormányfő szintjén már kevéssé hárítható tovább a társadalom állapotáért viselt felelősség. Nincs az a kommunikációs megoldás, szimbolikus politizálás, amely elfedhetné országunk versenyképességének bántó visszaesését térségbeli vetélytársainkhoz képest. Így aztán bármennyire is szeretné, egyik oldal sem tudta eddig tartóssá tenni kormányzását, rendszerre szervezni világlátását. A 2010-es választásokon azonban lényegileg megváltozni látszik a hazai közélet szerkezete.

Megbicsaklott a hit a nyugatos felzárkózás reményében

A szélesebb választóközönség számára 1989 legfőbb ígérete a csaknem mindenkit elérő gyors nyugatos felzárkózás volt, ám az elmúlt húsz, de különösen az utolsó hat esztendő inkább kudarcot hozott. Az uniós csatlakozástól a vetélytárs országok messze

jobb tempóval haladtak, nálunk viszont 2004 után lényegében megállt a felzárkózás. A folyvást a külföldi tőke és a nyugati elvárások teljesítésére hivatkozó baloldali politika nem hozott dinamikus növekedést és igazságosabb társadalmat, hanem egyik megszorításból a másikba vergődött. A csúcsockig ért a korrupció, és milliónyi magyar reménytelen leszakadása következett. A sok évtizedes piacosító reformgondolat mára csaknem teljesen elveszítette a szélesebb közönségben támogatottságát. A győztesek a választásokon legyőzött baloddallal azonosították a '89-es fordulat államát valamint gazdaságát, és most ennek valóságos antitézisést kínálnak az országban.

A gyors gazdasági felzárkózás reményének elvesztése érthetően kikezdte hatalommegosztásra, a jog uralmára és a piaci versenyre épített nyugatos rendszerbe vetett, kezdettől sem igazán erős állampolgári hitet, amire most válaszul alighanem egy keletiesebb rendszer következik. Az új miniszterelnök már jó ideje a magyarok összetett politikai kultúrájának keletibb felére alapoz: az intézmények alkotmányos rendje és a piaci verseny helyett a tényleges igazságosságot ígérő erős vezető akaratát kínálja. A fékek és ellensúlyok rendszere helyett tényleges plebejusdemokráciát ajánl. A külföldiek és a hatvanas-nyolcvanas évek óta folytonos hazai baloldali elitcsoportok kezéből a gazdaság erőforrásait inkább az új feltörekvő nemzeti középrétegek kezébe kívánja áttenni. Közben persze tudja, Magyarországot nem lehet kiszakítani a világkapitalizmus rendjéből: a pénzpiacok, a nemzetközi intézmények negatív jelzéseit tapasztalva, ha elkerülhetetlen, akkor visszakozik. Mégis állandóan felmutatja a világrendszer elleni lázadás, a gazdasági függetlenségért folyó harc népbarát gesztusait is.

A miniszterelnök döntően nem az intézmények rendjére, hanem a személyes lojalitásra alapozza politikáját. Nem csupán a végrehajtott hatalom kulcspozícióiba emeli kipróbált embereit, hanem sorra saját elkötelezetteit teszi az elvileg független hatalmi intézmények élére is. Módszeresen elfoglalja az állami vállalatok, intézmények vezetését, irányítása alá veszi a közszolgálati sajtót, és reményei szerint kiépíti a maradék ellenzéki média regulálásának eszköztárát is. A kormányfő tudatosan jutalmazza a táborába átállókat, döntéseiben nem a jobboldal egészéhez való lojalitás, a fideszes múlt a meghatározó, inkább a személyéhez való hűség. Nem karakteres, táborának vonzását gyarapító egyéniségeket keres, hanem akaratának hajlékony végrehajtottakat kutatja. Ideálja az ország egyetlen, ellenpontok nélküli központból való irányítása. A korábbiaknál is kevésbé hisz a közvetett hatalomgyakorlás eszközeiben, a modern plurális társadalomban is szinte minden valóságos hatalmi erőforrást közvetlenül a maga kezében akar összefogni.

A kétharmados hatalom nem csupán kommunikációjában beszél a nyugati tömegdemokráciákban gyakori módon valamilyen új kezdetről, hanem sokban ténylegesen új hatalomgyakorlást kíván. Új alkotmányával is deklarálni óhajtja a szakítást azzal a húsz évvel, amelynek maga is az egyik főszereplője volt. Egyelőre legfontosabb számára a szimbolikus váltás, értékrendjének hangzatos kinyilvánítása. Mindeközben seregnyi kérdésben valójában még nem döntött. Meg egyébként is: nem időálló normaként, hanem változó céljaihoz kötött eszközként használta eddigi kormányzása közben a jogszabályokat. Törvényalkotásán mindjobban látszik, hogy a jogállamban csalódott emberek keleties vágyainak megfelelően a konkrét ügyekben személyre szólóan érvényesülő valódi „igazságot” akar, csak hogy erre a kívánságra egyszerűen lehetetlen mindenkit egyformán mérő normarendszert felépíteni. A kormánytöbbség mindjobban egyénre és vállalatra szólóan alkotja meg adó- és egyéb törvényeit, de a tényleges igazság elérésének igénye szükségképpen kiszámíthatatlanná és eszközjellegűvé teszi a jogrendszert. Ez minden korábbinál inkább a különböző részérdekek szolgálatába állíthatja a közhatalmat. Az új hatalom rendszerint államosít és központosít, ám ebből hosszabb távon aligha lehet olcsó közigazgatás.

A fiatal plebejus tömegdemokráciák megváltás-reményének megfelelően az új hatalom nem óhajtja, hogy az alkotmány mondatai korlátozzák kormányzása jótéteményeit, ezért a tartalmi normaalkotást a sarkalatos törvényekkel részben kivenné az alaptörvényből. Az alkotmányozó láthatóan nem hisz a világos garanciák tömegével övezett modern nyugatos alkotmányosság értelmében. Helyette a népképviselő elvi szuverenitását, valójában azonban a kormánytöbbség keleties részletező jogalkotását, és az elvileg önálló hatalmi ágak tartós személyi függőségét kívánja.

A hatalomból kiszorult baloldali értelmiség többsége minden szép és jó elpusztításának látja a történeteket. Véleményformálói egymással vetélkedve fogalmaznak minél élesebben, és sokszor már a magyar jogállam és alkotmányosság végéről beszélnek. Ám a baloldal kudarcának mélyreható vizsgálata nélkül tett erős kijelentések csupán régi szubkultúrájukon belül hatnak. A régi hideg polgárháború harcai csupán a baloldal gyengesége miatt enyhültek.

Hatályos alkotmányunk alapján történelmünkben először erőszak nélkül ismétlenül megszabadulhatott az ország nem kívánt kormányaitól, végre tartósan működhetett a parlamenti váltógazdaság. A '89-es alaptörvényt azonban nem igazolta az ország gazdasági sikere. Szabályait nem szerette, de mégis elfogadta a politizáló közvélemény csaknem egésze. Az új alkotmányt ellenben hevesen vitatja az ellenzék összes pártja. Minden afelé tart, hogy az új alkotmány egyedül a Fidesz alaptörvénye lesz, amelyet a baloldal hevesen elutasít. Az ország ellenzéki fele egyre biztosabban a Fidesz-Magyarország tagadására építi fel a maga identitását, ebben pedig mind lényegesebb lehet a nem ajándékul kapott, hanem a valóságosan kiharcolt alkotmányosság gondolata. A magyar állam újraalapításának alkotmánya országunk bajainak tényleges megoldása nélkül csak újabb és újabb rendszerváltoztató igényeket kelthet. Az új alaptörvény így nem a közvélemény megnyugvását, hanem inkább a minden közös értéken átlépő belső háborúság újabb fordulóit hozhatja. Miközben minden korábbinál inkább csorbulhat a jogállami intézmények semlegességébe vetett állampolgári hit ereje. Az eredendő legitimációs hiányokon újra egyedül az ország tartós sikeressége segíthet. Mindent egybevetve ugyanakkor az új hatalom nem változtatott a rendszerváltó alkotmány alapszerkezetén. Magyarország az új alaptörvény után is a nyugati szövetségi rendszerbe tartozó piacgazdaságon alapuló jogállam marad.

Mit lehetne mégis tenni?

Ennyi baj együttállása mellett mit lehetne mégis tenni? Először meg kell találni a végre előre vivő új magyar modellt: Nincs egyetlen minta, amelynek egyszerű másolásával megtalálhatnánk a megoldást. Az ötvenes évek szegénységéből az írek, a finnek és az olaszok igencsak különböző utakon emelkedtek ki. Csaknem minden felzárkózás sikerében akadt valami atipikus. Nekünk is az ismét előrevivő saját modellünket kellene megformálnunk. A politika nem rendelheti el felülről az értékvilág változását. A felülről való hittérítés inkább csak árthat. Példamutatásra, a közhatalom gyakorlásának kiszámíthatóságára, a bizalom folyamatos felépítésére volna szükség. Nehéz évek vannak előttünk, de egyre többen tudják, így nem mehet tovább.

A neoliberalizmus magyarországi jellemzői

Pogátsa Zoltán

Alapvetően nagyon sok mindenben egyetértek Tölgyessy Péterrel. Az én generációm volt az a generáció, akik Tölgyessy Péterrel a Kossuth rádió 180 perc című reggeli műsorából ismerkedtünk meg, ott mentek az elemzése: mi komolyan föl-keltünk reggelenként, hogy meghallgassuk ezeket az elemzéseket, és a Facebookon megbeszéltük. Tehát amit mondani fogok, az az egyetértés utáni vita.

Alapvetően két dologban vitakoznék Tölgyessy Péterrel: az egyik Magyarország különleges volta. Azt gondolom, hogy Magyarországon a kelletnél többször gondoljuk úgy, hogy Magyarország az egy különleges eset, és nagyon sokszor figyelmen kívül hagyjuk a nemzetközi párhuzamokat. Azzal egyetértek, hogy egy az egyben modellek nem emelhetők át, párhuzamok viszont vannak. A másik problémám, hogy bár én is nagyon fontosnak tartom az értékrendszert, és közgazdászként is úgy gondolom, hogy az értékrend meghatározza, hogy egy országban hogy alakul az államforma és a gazdasági rendszer, de ugyanakkor azt is gondolom, hogy az értékrendszer nagyon sok problémát vet fel. Kell vele foglalkozni, a közgazdaságtan foglalkozik is, hisz az utóbbi tíz évben egyre több olyan Nobel-díjat osztanak ki, amelyben közgazdászok próbálják bevonni az értékrendszert a közgazdaságtanba, de nem lehet ilyen szimplán áttemelni, hogy egy egész társadalomnak kell legyen értékrendszere. S tulajdonképpen itt kezdeném a kritikámat.

Szerintem nem lehet azt mondani, hogy egy országnak van egy bizonyos értékrendszere. Az országoknak társadalom szerkezete van. Kialakult a gazdaságszerkezetel együtt egyfajta társadalomszerkezet, és vannak olyan társadalmi rétegek, melyek egymástól egészen eltérő értékrendszereket hordoznak magukban. Tölgyessy Péter az előadásában párszor el is indult ezeken az utakon, de úgy éreztem, hogy megállt ezekben az elemzésekben, és túl hamar abbahagyta ennek a boncolgatását, hogy kik is a magyar társadalomnak a mélyrétegei. A '70-es, '80-as években, amikor a szociológia ismét elkezdett kibontakozni Magyarországon, voltak ilyen kísérletek, hogy valahogy megfogni a magyar társadalom szerkezetét, csak aztán a rendszerváltás miatt iszonyatosan megváltozott a magyar társadalom társadalom-szerkezete, és ezek a kísérletek abbamaradtak, és ma igazából nincs képünk arról, hogy milyen csoportjai, rétegei és osztályai vannak a magyar társadalomnak, miközben ez szerintem iszonyatosan fontos. Az, hogy egy gazdasági vagy egy politikai elitnek vagy egy tágabb értelemben vett establishmentnek milyen az értékrendszere, az sokkal meghatározóbb egy ország sorsa szempontjából, mint hogy az alul lévő rétegeknek az értékrendszere milyen. Én azért nem látom, hogy ilyen direkt módon lehetne levezetni egy értékrendből az ország sorsát, mert hogy egészen más hozzáférése van az egyes rétegeknek a hatalom gyakorlásához, és az ő eltérő értékrendszerük másként és másként határozza meg egy ország sorsát. Ebből a szempontból szerintem sokkal differenciáltabban kell kezelni a társadalom értékrendszerét. Ebből a szempontból itt hiányzik egy társadalomszerkezeti elemzés, a társadalomszerkezeti elemzés pedig kapcsolódik egy gazdaságszerkezeti elemzéshez.

Én tehát abból indulnék ki, hogy Magyarország szerintem nem különleges eset, viszont egy bizonyos társadalmi modellnek az extrém esete, és ezt a társadalmi modellt, én úgy gondolom, hívhatjuk nyugodtan neoliberalizmusnak. Én azt

gondolom, hogy a magyar rendszerváltás a neoliberalizmusnak egy extrém esete volt. Van néhány más példa is, mondjuk, Chile, de a kelet-európai rendszerváltások között Magyarország megvalósított egy igen komolyan szélsőségesen neoliberális társadalm szerkezeti váltást, ami egy gazdaságszerkezeti váltáshoz kötődött. Mire gondolsz? Arra, hogy, hogy Tölgyessy Péter is többször mondta az előadásában, a rendszerváltás környékén az összes többi környező ország valamilyen formában megpróbált befelé privatizálni. Egyetlen ország volt, amely eleve föladata a saját kapitalizmus lehetőségét, s ez Magyarország volt.

A '80-as évektől már volt tapasztalat arra, hogy ha külföldieknek adjuk el a cégeinket, akkor az nagyon jó. Tehát mi soha nem akartunk saját kapitalizmust csinálni, az első pillanattól az volt a paradigmánk, hogy adjuk el külföldi működő tőkének az ország minél nagyobb részét. Ezzel ki is kiáltottak minket éltanulónak, az összes nemzetközi szervezet – erre kitűnő bizonyítékaim vannak –, az EBRD átmenet-listáján hosszú időn keresztül Magyarország vezetett, 2002-től 2004-ig Magyarország volt az első az EBRD átmenet-listáján, de az Európai Bizottság, a Világbank, mindenki dicsérgetett minket, hogy hű, de nagyon jó, Magyarország nyit, Magyarország liberalizálódik, Magyarország eladja minden cégét a külföldi működő tőkének, micsoda kitűnő ország ez.

Aztán '97 környékén van egy óriási váltás a térségben: mindenki más is átlép a magyar útra. Kiderül, hogy ezek a befelé történő privatizációk nem nagyon jól sülnek el. Csehországban összeomlik a bankrendszer, Szlovákiában összeomlik a Meciar-féle gazdaság, jönnek a Dzurindáék, megcsinálják, amit Magyarország csinált előtte, gyakorlatilag az egész régió átáll erre a Magyarország-féle útra, és elkezd külföldi működő tőkére alapozott gazdaságot csinálni. És mi a probléma ezzel? Magyarország mindig előtte jár úgy öt-tíz évvel a régióknak, a válságjelenségek terén is. Most pl. a szlovákok ott vannak, ahol mi voltunk úgy 2000 és 2006 környékén: éppen váltanak át abból, hogy sikernek gondolják a történeteket, abba, hogy kudarc-ként értékeljék, és jelentkeznek a korrupció nagyon komoly jelei. Tehát ők most épp az őszi beszéd előtt vannak valahol, és most látják be, hogy mégse akkora nagy siker az a nyitás, amit ők megcsináltak. Ilyen értelemben a GDP-vel mint mutatóval operálni nem olyan jó, mert a GDP szerintem iszonyatosan rossz mutatója egy gazdaság fejlettségének. A GDP összesen annyit mutat – erről van egy tanulmányom, – hogy pl. a szlovák GDP-növekedés semmifajta foglalkoztatási vagy jövedelem növekedéssel nem jár: az iszonyatosan magas szlovák GDP-növekedés mellett a bérek össze-vissza ugráltak, s érdemben nem nőttek: mindmáig ugyanolyan alacsonyok, mint korábban – ezért dolgoznak Esztergomban a Suzukiban a szlovákiai magyarok, mert hogy ott még mindig alacsonyok a bérek. A szlovák foglalkoztatottság nem nőtt azzal, hogy nyitottak: ugyanoda jött vissza, mint ahol Meciar után volt. Tehát ez nem egy akkora sikertörténet, mint amekkorának kikiáltották Magyarországon, ezt a szlovák utánzását a magyar modellnek.

Mi a baja a multinacionális cégekre építő neoliberális modellnek? Az, hogy egy olyan társadalom-szerkezetet hoz létre, amely harmadik világbeli országokra jellemző. Ilyen a chilei típusú társadalm szerkezet. Azzal teljesen egyetértek, hogy van kb. hárommillió ember, akik teljesen kiszorultak, a totális nihil szintjén vannak, ahol a lehetőségeik olyan mértékben beszűkültek, hogy az már biológiai létében veszélyezteteti. Van egy másik nagy része a társadalomnak, amelyik iszonyatosan alacsony bérekért dolgozik multinacionális cégeknél. Tehát a nagy állami vertikumból átlépett a nagy multinacionális cégbe, és dolgozik bruttó 140 körüli bérekért, iszonyatosan túlajtva. Ez megint jó pár millió ember. Ők hónapról hónapra élnek. Nem az a nagy baj velük, hogy lopnának, meg hogy túlfogyasztanak: az a nagy baj ezzel

a társadalmi réteggel, hogy rá van szorulva gazdaságilag, hogy ön-kizsákmányoljon. Nem keres meg annyi pénzt, amiből fönt tudná tartani saját családjának a működését. Egy folyamatos önkizsákmányolásban kell hogy legyen ebből adódóan.

Aztán van egy e fölött lévő réteg, ami már relatíve szűk, ez látszik Szlovákiában is, Csehországban és Magyarországon is: ez a multinacionális cégek kiszolgáló személyzete. A mérnökök, a közgazdászok, a jogászok, akik relatíve jól élnek. Ők veszik a nagy autókat, ők azok, akik fogyasztanak, ők azok, akik igazából nem hisznek a közjóban, mert ők azt élték át az elmúlt húsz évben, hogy ők sokkal gyorsabban tudnak gazdagodni, mint a társadalom nagy része, főleg akkor, ha közben lebontjuk az államot hozzá. Minél kevesebb adót kelljen fizetni: bontsuk le a nyugdíjbiztosítási rendszert, bontsuk le a szociálpolitikai rendszer mindenfajta részét, és ő gyönyörűen elvan, köszöni szépen, ön-gondoskodik. Arra nem gondol, hogy sokmillió más ember nem tud ön-gondoskodni, de ő ön-gondoskodik. Ez általában egy fiatal, városi, jól képzett, dinamikus réteg, a globalizáció nyertesei, de a magyar társadalomnak ez egy relatíve szűk csoportja.

Végül pedig e fölött ott van egy politikai-gazdasági elit, amelyik ugyanúgy viselkedik, mint bármelyik másik ilyen neoliberalizált országban: azt csinálja, amit Tölgyessy Péter elmondott: látszatpolitizálást folytat. Tehát az ő politizálásának érdemben semmi köze nincs ahhoz, hogy milyen folyamatok zajlanak a magyar gazdaságban. Elképesztően szimpla, felszínes és semmire se használható narratívái vannak, és szimbolikus politikai vitákat folytat. Igazából nem kötődik a magyar társadalom szerkezetéhez. Mondok egy példát. Az nagyon sokat elárul, hogy Magyarországon húsz éve nincs baloldali párt. Vannak magukat baloldalinak mondó pártok, de valójában az a konszenzus, amit Tölgyessy Péter mondott, hogy nagyon-nagyon hasonlót gondolnak a politikai pártok Magyarországon, ezek neoliberális narratívák, függetlenül attól, hogy hogyan nevezi magát egy párt. És ez szerintem most sem tört meg. Az adócsökkentés mindig neoliberális paradigma, a szociálpolitikai rendszer lebontása ugyanúgy, csak most már van olyan politikai erőnk, amelyik szónoklataiban elmondja, hogy ő ellene van a neoliberális paradigmának, majd utána bevezeti ugyanazokat a neoliberális lépéseket, amelyeket az eddigi politikai erők is bevezettek. Az establishment egyszerűen levált a magyar társadalom többségéről, nem bérből és fizetésből él, ebből következően fönntartja azt a rossz paradigmát, hogy a magyar társadalom jelentős része alacsony bérekkel versenyez a világgazdaságban.

Mi a baj ezzel a modellel? Lebontja az államot, lebontja azt a minimális jóléti rendszert, amit egyáltalán örököltünk a kommunista rendszertől, nem fektet az oktatási rendszerbe, nincs jövője ennek a modellnek, alacsony hozzáadott értékű, kiszolgáló munkát végeztet a magyar társadalom aktív részével, miközben egy iszonyatosan nagy inaktív részének nem tud munkát adni. Nincs annyi kereslet ebben az országban, hogy ezeket az alacsony végzettségű embereket még egyszer behozzuk a munkaerőpiacra. Azok meg, akik dolgoznak, iszonyatosan alacsony bérért versenyeznek multinacionális cégek termelési láncjaiban, alacsony hozzáadott értékben. És semmit sem tesz ez a modell annak érdekében, hogy ez a hozzáadott érték magasabb legyen, hogy jobb béreket kapjanak ezek az emberek. És ez nem független attól, hogy a magyar establishment nem ezekből a bérekből él, hanem sikerdíjakkból, privatizációból, korrupcióból, tőkejövedelmekből. Neki nagyon könnyű azt mondani, hogy csökkentünk adókat, tartssuk alacsonyan a béreket és ezzel versenyezzünk a nemzetközi gazdaságban.

Ebből a szempontból tehát nem szabad függetlenítenünk magunkat attól, hogy valamifajta társadalmi-szerkezeti-gazdasági elemzést adjunk, és csak

ezután tudunk arra rátérni, hogy ezeknek a különböző társadalmi csoportoknak az értékrendszerét és az értékeállítódását megnézzük, és ezeknek az interakcióját. És egyáltalán nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy kinek van hozzáférése a politikai hatalomhoz. A politikai hatalmat az establishment monopolizálja magának ezekben a neoliberalizált országokban. Nem hiszem, hogy itt valamiféle tudatos kiszolgálásról lenne szó, ez szerintem egyszerűen egy tudatállapot: van egy olyan szocializációja, egy olyan konszenzusa, hogy észre sem veszi ez az establishment, hogy valójában egy neoliberális dogmát valósít meg. Ő azt gondolja, hogy racionális közgazdasági feltételezésekkel él, hogy szakmai alapokon dolgozik, csak éppen kizárja a gondolkodásából azokat az elemeket, amelyek lehetővé tennék, hogy ez az ország növekedjen és felzárkózzon.

Úgy gondolom, elkerülhetetlen az állam szerepének az újragondolása. Abban teljesen egyetértek Tölgyessy Péterrel, hogy nem lehet egy az egyben lemásolni növekedési modelleket, egy azonban egyértelműen látszik az összes eddigi növekedési modellből: nagyon részletesen megnéztem a távol-keleti tigriseket, a finneket, az íreket, vagy az előző évszázadokban a németeket, az amerikaiakat, svédeket, ki melyik évszázadban hogyan zárkózott fel, egy dolog nagyon-nagyon evidens és szépen látszik: minden ilyen országban az államnak kiemelkedő szerepe van. Tehát csak piaci alapon soha senki a világtörténelemben nem zárkózott fel. Újra kell gondolni az állam szerepét.

Azt gondolom, hogy ezt az én generációm fogja megtenni. Az előttem járó generációk megutálták az államot. Az államszocialista rendszer miatt az az értelmiségi elit, amelyet én megismertem Magyarországon, aki, mondjuk, ötventől fölfelé van, az utálja az államot. Láta a rossz kommunista rendszert meg látta a rossz posztkommunista rendszert, tehát csak rossz államot látott, és zsigerből gyűlöli az államot. Ezért minden gondolkodását, minden gondolatmenetét oda futtatja ki, hogy az államot csökkenteni kell, és majd a piac mindent megold. Mi vagyunk az az első generáció, akik már nagyon kis gyerekként éltük meg a rendszerváltást, nincsenek ilyen konkrét emlékeink, hogy az állam csak rossz tud lenni, és szerintem a következő években szépen lassan vissza fog szűrődni az állam szerepének az újragondolása a magyar fejlesztéspolitikába, mégpedig egy ilyen távol-keletihez hasonló alapon. Erről Matolcsy György is szokott beszélni, de aztán nem csinálja, az elmúlt nyolc év során nagyon sokat lehetett hallani tőle, hogy az állam szerepét újra kell gondolni, majd most, hogy hatalomra került, gyakorlatilag bontja le az államot.

A következő években tehát újra kell gondolni, mit kell az államnak csinálnia. Alapvetően a munkaerőpiacot és az oktatási rendszert és a szociális rendszert kell újragondolnia. Lehetőségeket kell teremteni az embereknek. Ahelyett a logika szerint, ami azt mondja, kiszorítom az embereket a jóléti rendszerekből, kiszorítom mindenhol és beszorítom a piacra, és majd ott versenyezzenek, ez nem fog működni. Ehelyett egy egészen másfajta logikát kell vinnünk, amely lehetőségeket teremt az embereknek. Az emberek azért működtetnek nagyon sokszor ilyen veszteségminimalizáló stratégiákat, amiről Tölgyessy Péter beszélt, mert nincsenek lehetőségeik. A magyar emberek túlnyomó többsége nem érzi a lehetőségeket.

Az állam feladata, hogy ezeket a lehetőségeket megteremtse az embereknek. Ennek az első számú eszköze a tudás. Egészen egyszerűen megtanítani az embereknek, az establishmenttól lefelé mindenkinek, hogy milyen lehetőségeik vannak. Hagyjuk abba azt a defetista logikát, hogy itt minden előre meghatározott, és hogy nincsenek lehetőségeink. Ismerjük fel, hogy mit tudunk tenni, ki-k a maga szintjén, hogy az ország előre lépjen, és ne pedig ez az állandó veszteség-minimalizáló, perifériára sodródó stratégia működjön.

A társadalmi megosztottság kérdéséről

Hankiss Elemér

A magyar társadalom mélyen szakadt, mégpedig nem egyféleképpen, hanem többféleképpen, nem csak politikailag; s ez az egyik akadálya annak, hogy az ország kibontakozzon.

Első jó hír, hogy nem csak Magyarország van kettészakadva vagy öt felé szakadva, hanem majdnem minden társadalomban vannak mély szakadások. Történetileg is, és a jelenben is. Gondoljunk csak arra, hogy Anglia és Észak-Írország, Anglia és Skócia milyen végtelen szakadékokon próbál egyensúlyozni milyen rég óta. A hódítók és hódítottak szakadéka, amely évszázadok óta megvan, és még ma is megvan Angliában. Vagy a gazdagok és szegények kettőssége még ma is nagyon erős Angliában, pedig egy jóléti ország. A vallás Angliában egy éles választóvonal.

Vagy Franciaországban a forradalommal kapcsolatos megosztottság: ma is még másként itéli meg a két tábor, éles küzdelmek vannak, nem mindig hangos, de azért benne van. Van, aki a forradalmat annak tartja, és van, aki azt mondja, hogy fölösleges volt. Vagy a burzsoá és a munkásosztály ellentéte Franciaországban sokkal mélyebb, mint nálunk, mert nálunk nincs igazán kialakulva ez a fajta jobb és baloldal vagy munkás-tőkés ellentét. Vagy az őshonos és a bevándorlók kérdése, az iszlám-kérdés, milyen mély szakadék, ami nálunk nincs meg, kultúra és vallás szakadéka. Vagy Spanyolországban, a polgárháború múltja még mindig él a szívekben, csak ügyesen eltakarják, mert jól akarnak élni. És ott is van egy ilyen hódító-hódított kettészakadás, ugye, a spanyol-baszk-katalán ellentét. Tehát nem csak nálunk, máshol is küzdenek ezzel: lehet tanulni belőle, ők hogyan próbálják kezelni ezt a szakadást.

Ami nálunk volt, történetileg, csak átfutok rajtuk, hisz közismert dolgok. Kezdődik a kuruc-labanc ellentét, és ez 150 évig meghatározta a magyar társadalomnak a létét. Nem divat ma emlegetni a történelmet, valahogy olyan jobboldali hülyeségnek tekintendő, de nem igaz, bennünk van ez az ellentét a mai napig is valamilyen formában. '48-49-ben a függetlenségpártiak és a Habsburg-pártiak kettőssége nagyon éles volt, az elitben is, és a társadalmi rétegekben is. Nem beszélve a magyar és nemzetiségi ellentétek is ekkor kezdenek kibontakozni, véres formában, melynek a mai napig is érezzük a hatását. Vagy '67: a függetlenségpártiak és a Habsburg-pártiak kettőssége. '68: a nemzetiségi törvény, ami félig sikerült, félig nem sikerült, és inkább olaj volt a tűzre, hogy negyven év múlva fölrobbanjon a Habsburg monarchia és Magyarország, és kettészakadjon a magyarság és a nemzetiségnek a tömbje. Hosszú időn keresztül a magyar társadalomban túlélte magát a feudalizmus, egyfajta kasztrendszerrel, szinte a mai napig éles társadalmi ellentétet képez, amely nemcsak gazdaságiak, hanem tudatiak, nevelésbeliek, érzelmiak is.

Egy általános kettősség, ami ma is van, és már nagyon korán kezdődött, az államhoz kötődőek, akik az államból élnek - erre már utaltak az előttem szólók (korábban ez a honorácior dzsentri volt a XIX. század második felében), majd a két háború között a középosztály, és a kisfixes társadalom, Pesterzsébet, a hatalmas kisfixes kispolgárság - és velük szemben volt a piacról élők, a kereskedő és iparos nagypolgárság, kispolgárság, a szakmunkásság. '90-ben megdöbbenem, hogy a magyar szakmunkásság és a taxisok mind miért az SZDSZ-re szavaztak, döbbenetes volt! Azt hittem, megoszlik, legalább is. Szinte minden szakmunkás, ott Solymáron, ahol

lakom, a sváb szakmunkások, akik nem nagyon szerették a kommunistákat meg a liberálisokat, szinte mind az SZDSZ-re szavaztak, mert a piacról élők a hagyományokat érezték védettnek abban a körben.

'19-20: a vörös és a fehér terrornak a szakadása, a mai napig benne van az emberek tudatában, kisebb mértékben már, mint voltak a '30-as években. '20-tól '45-ig a polgárság és munkásság komoly szakadása, ami a fő kérdés volt Magyarországon, gondoljunk a népi- és más mozgalmakra, agrárreform-problémákra: élesebb szakadás volt, mint ma. '38-ban üldözöket és üldözötteket, kárörvendöket és közömbösek iszonyatos és embertelen szakadása, amely sokkal véresebb és drámaibb volt, mint a mai szakadás. Sok százezer ember életébe került. Ma emberek nyomorognak és pusztulnak, de nem olyan drámaian, mint akkor. '48 és '65 között a diktatúra gárdája és vele szemben a társadalom többségének a szakadása; '65-től '89-ig a Kádár-rendszer hasznélvezői és vesztesei, vagy legalábbis sértettei. Én negyven évig éltem egy idegen világban a Kádár-rendszerben, mert valahogy máshonnan jöttem, mint a Kádár-rendszer hasznélvezői. De nem csak én, még más 5-6 millió ember így élte meg.

A jelenkor, '89 után: nagy szakadás a poszt-kádáristák és a poszt-antikádáristák között. Vannak, akik úgy érzik, hogy a Kádár-rendszer jó volt, mások úgy érzik, hogy az nem volt jó, és ez ma is kettéosztja a társadalmat. Hihetetlen példaim vannak, ezeket gyűjtöttük össze, hogy ez a két csapat hogy került össze és hogy vált egymástól ismét szét. A mai napig az MSZP gárdája az első és részben a másik oldalról jön. A hatalomkonvertáló kommunisták, akik beépültek az új burzsoáziába, és az új feltörekvők együttesen kialakították az új uralkodó osztályt, és velük szemben a vesztesek. Az új burzsoázia, és velük szemben a proletarizálódó kispolgárság és polgárság.

A sikeresek és a vesztesek, jómódúak és szegények. A kozmopoliták és a nemzetudatukban sértődöttek. Kozmopoliták, akik jól érzik magukat a globális világban, és azok, akik itthon vannak itthon, és a nemzetudatban sértődöttek, joggal. A másik a pártok és a közéleti értelmiség által elvadt klientúráknak az egy más iránti gyűlölködése. Mind a két pártnak van egy hatalmas klientúrája, létkérdés, hogy a saját pártjuk győzzön, mert akkor jönnek a milliárdok, és katasztrófa az, ha a másik párt győz. Ezért nevezik egymást nemzetárulónak. A politikai osztállyal szemben a társadalom egésze. A pillanatnyi kormánypárt vesztesei és támogatói. Ez minden négy évben változik, más a vesztes és más nyer. Maga a polgárosodásnak is a gyengesége, szakadozottsága is az egyik forrása annak, hogy ilyen szakadások vannak ma Magyarországon.

Néhány adat: megindult a polgárosodás már a XIX. század elején: a középnemesség polgárosodik, kb. '25-től kezdődően. Már korábban beindult a német-magyar zsidó iparos-kereskedőréteg polgárosodása, főleg Pesten, illetve Felvidéken és Erdélyben és a Délvidéken, a Bánságban. Nagyon-nagyon komoly polgárság kezdett kialakulni Magyarországon, de ez egy más típusú polgárság volt, mint a köznemesség polgárosodó része. '61 és '18 között a dzsentri-honorácior réteggé alakul át a kishemesi polgárosodás, '65-től '45-ig a kereskedő-iparos nagypolgárság: teljesen más, mint a honorácior nemességnek a mentalitása és kultúrája. '21-től '45-ig a középosztály kialakulása, megint egymás típusú polgárság, életformájában, lehetőségeiben, mentalitásában. '25-től '45-ig a kisfixes réteg kialakulása (akkor alakultak ki a Pest környéki kisvárosok), amely nagyon fontos réteg volt, méltatlanul felejtjük el őket időnként. '30-tól '44-ig elvesztettük a polgárság egyik legaktívabb részét, 5-600 ezer embert, ami egy katasztrófa. Majd '56-ban kétszázezer más típusú, aktív polgárt veszítünk el, ami egy irtó veszteség. '48-tól '74-ig mindenfajta polgári típusú csoport kezd hanyatlani, zilálódni.

'45-től '80-ig kezd kialakulni egy új típusú értelmiség, úgy hívták akkor, hogy az elsőgenerációs értelmiség, amely még ma is nagy szerepet játszik a finomipari és bankszektorban. '65-től '85-ig a második gazdaságos kispolgárság: ez utóda és rokona a két háború közti kisfixes polgárságnak. Nem ugyanazok, ez inkább a munkásosztályhoz kötődik és a parasztsághoz; de a Kádár-rendszer alatt is folyik tulajdonképpen két értelmiségi csoportnak a kialakulása, amik a mai magyar polgárságnak a zömét alkotják, ne felejtjük el. '85-től megindul a Trabant-kispolgárság válsága.

Már '85-ben, '89-ben beindul egy újabb polgárosodás, a vállalkozó nagypolgárság: '89-től kialakul az új burzsoázia. Most jelent meg a Kolosi – Szelényi könyv, akik szerint az újburzsoázia az egy függetlenül kialakult társaság, és nincs szerepe benne a konvertáló volt kommunista elitnek, de ebben teljesen tévednek és nem mondanak igazat. '89-től kezdve megindul a középpolgárság elbizonytalanodása. Uralkodó osztályunk nagymértékben oka a szakadások mélyülésének, felelősek azért, hogy társadalmunk ketté vagy több felé szakadt. Ebben az állapotában mindenki marja, akit lehet, kaparj kurta, neked is jut sok milliárd, és ez bizony, széttepte őket, és szintén a társadalmat is.

Gyenge állam, mondta Tölgyessy Péter. Igen. A gyenge állam azt jelenti, hogy az állam kiengedte a kezéből az ország sorsát, a pártok mindent túlpolitizálnak, nincs semleges terület, ami stabilizálna dolgokat. A pártok szét tudják tépni a legegyszerűbb kérdést is. Hogy milyen könyv jelenjen meg, hogy milyen tévé legyen, a pártok döntenek el, és nem az állam. Nincs stabilizáló erő ma Magyarországon, ami rendkívül fontos. A szétzilált közigazgatás. Nyugaton a közigazgatás tulajdonképpen stabilizálja az országokat, miközben folynak a nálunk a kisebb mértékű politikai változások. Nem beszélve az amatőr politikusokról: nekünk nincs kialakult, érett politikai osztályunk, nem értenek hozzá, amatőrök, nem tanulták meg, mint ahogy megtanulja egy nyugati gyerek, aki húsz éves korában elmegy egy vidéki kis városba, odamegy a polgármesternek az inasává. Majd húsz év alatt fölkerül az állami politikába. Nálunk ez nem folyik. Rengeteg sebet ejtettek egymáson, ezek a sebek elgennyedtek. Sok kiváló kivétel van a politikában, egy itt ül közöttünk, egy volt politikus, Tölgyessy Péter, aki elmenekült a politikából, mert nem tudott igazán felelősségteljesen politizálni ebben az országban. Hivatástudat, ami annyira fontos. Fontos Németországban, fontos Angliában – Olaszországban nem fontos. Skandináviában fontos. A magyar politikusoknak szinte eszükbe se jut, hogy az országért kell dolgozniuk. Természetesen van jó néhány kivétel. Azt hiszik, hogy az ország tönkremegy, ha én mint politikus megbukom. Azért kell kiirtani az ellenséget, mert ha én bukok, akkor én mint politikus az országot elvesztem, romba döntöm. Ezek bizonytalan emberek. Nem értenek a politikához igazán, és a bizonytalanságnak a pszichológiai eredménye a „close mind”, a zárt eszme: ha valamit már elgondoltam, azt nem tudom elengedni, ahhoz ragaszkodnom kell, olyan, mint a bulldog: mert máskülönben bizonytalanság van. A másik a sárkány, egy az igazság. Azt hiszik, hogy ők az igazság bajnokai. Mind a két fél. Pedig ez nem modern gondolkodás.

Végső megjegyzés: nem csak a politikai osztállyal van probléma, mi magunkban is rengeteg feldolgozatlan szakadás van, amivel foglalkozni kellene. Múlt és jövő. Nem tudjuk, a múltunk – amiről annyi szó van mostanában – hogy függ össze a jövőnkkel, hogy készíti elő vagy hogy akadályozza a jövőnket. Mit kell megőrizni, átadni és továbbvinni, mit kell otthagyni, elfelejteni, megsemmisíteni, és helyette mást kezdeni. A híres angol történész, Holsclaw fejezi be a könyvét a XX. századról azzal a mondattal, hogy ha úgy folytatjuk tovább, mint ahogy eddig csináltuk, akkor az eredmény a sötétség.

Nem találjuk a helyünket Európában és a nagyvilágban. Még mindig inkább a hagyományos vagy a modernitás világában gondolkozunk, szinte nem hatott ránk az a posztmodern gondolkodás, amely az egész fejlett világot, és főképp Európát áthatja, a közéletet, a közgondolkodást, a művészetet, a politikát, a vallást – Magyarországon szinte meg se jelent, – mindössze néhány pesti bágyadt lila értelmiségi írogat olyat, amelyet aztán háromszáz ember se olvas el, és kész.

Az egyházak is felelősek, hogy nem hozzák be a teológia modern forradalmát. Szakadunk ketté a hagyományos kultúránk és a fogyasztói civilizáció mentén. Mindkettő teljesen más, és mind a kettőben élünk. Napközben dolgozunk szép komolyan mint hagyományos, rendes polgárok, megyünk haza, és este pedig hat órát tévézünk, és esünk bele ebbe a ricsajba.

Még mindig a newtoni világgép szerint élünk. Van egy felmérésünk, mi szerint az emberek többsége még alig-alig érte el a newtoni világgépet, sőt, a kopernikuszt. Hogy a Föld a Nap körül forog, ezt még magyarázni kell nekik. Szerintem még jó néhány politikusnak is, mert ők azt hiszik, hogy a világ Magyarország körül forog, ami még nagyobb baj. Einsteinig csak néhány értelmiségi jutott el, és a ma, gyakorlatilag 50 év óta Nyugaton meghatározó világszemlélet, a kvantummechanika csak néhány szakembernek az agyában van meg, ami megint nagyon nagy baj.

A hagyományos teológia szemben a modern teológiával. Olyan nevek, mint Rahner, Tillich, Bultman, Caputo, Waina, Moltmann, gyökeresen átalakították Nyugaton, Európában és Amerikában is (Tillich meg Caputo Amerikában dolgozott) a vallási világnézetet. Azt mondják Caputoék, hogy „God beyond God”: túl kell lépni a hagyományos, mitológikus istenen, és meg kell találni a mögötte lévő, az igazabb, még ismeretlen divinitást, amiről a Biblia ír, csak rosszul olvassuk, mondják ők.

„Legend of certainty, legend of uncertainty.” – mondja Caputo, de ezt már Tillich is mondja, hogy nem igaz az, hogy a Biblia a bizonyosság vallását hirdeti: én tudom, hogy mi az igazság. Nem tudjuk, hogy ki Isten, nem tudjuk, hogy mi Isten, nem tudjuk, hogy mi a helyünk a világban, nem tudjuk, hogy mi lesz velünk. Mindenféle bizonyosság csak mások elnyomásához vagy gőghöz vezet. El kell tudnunk viselni azt, hogy egy „world of uncertainty”, a bizonytalanság világában élünk. Egy új hozzáállás kell, egy olyan hit kell, amely képes elviselni, hogy mi törékeny, gyenge emberek vagyunk, nem tudjuk, hogy ki Isten, nem tudjuk, hogy mi kik vagyunk, nem tudjuk, hogy mi lesz velünk, de próbálunk hinni abban, hogy a dolgok megoldódnak, ahogy ők mondják, „the faith beyond faith.” The possibility of impossibility”: a lehetetlenség lehetőségét keressük, és ez az igazi vallás.

A mai magyar társadalom lelki egészségi állapota

Kopp Mária

Az előadás probléma-megfogalmazása és az elemzés menetének kiindulópontja a lelki (mentális) egészség legújabb, a WHO 2010-es meghatározása. Ez a megközelítés a lelki (mentális) egészséget a jól-lét állapotaként határozza meg, melyben a személy megvalósítja képességeit, meg tud küzdeni az élet átlagos stresszeivel, produktívan és eredményesen képes dolgozni és hozzájárulni a közösség működéséhez. Hangsúlyozza, hogy a társadalmi fejlődés központjában a harmonikus, hosszú távú tervezésre, valódi kapcsolatokra képes emberi személyiség, tehát a pozitív életminőség kibontakoztatása, a lelki egészség kellene álljon. Az előadás a nemzetközi kutatásokkal párhuzamosan végzett, a teljes magyar népességre kiterjedő hazai kutatások (Hungarostudy 1983, 1988, 1995, 2002 és Hungarostudy Epidemiological Panel 2006) szociológiai, pszichológiai, egészséggel kapcsolatos életminőségének interdiszciplináris, egységes modellbe foglalt vizsgálata régiók (megyék, kistérségek) szerint, társadalmi rétegek (gazdasági aktivitás, ágazat, munka jellege) szerint, az életminőséget meghatározó társadalmi, pszichológiai, életmód tényezők bemutatását adja.

Elsőként gyűjtsük össze a magyar lelkiállapot legfőbb jellemzőit! Az első a bizalmatlanság. A társadalmi tőke-mutatók hihetetlenül rosszak nálunk. A legutolsó, 2006-os országos felmérésünk szerint az emberek 70-80%-a mondta azt, hogy legbiztosabb nem bízni senkiben. 80% mondta azt, hogy senki sem törődik a másikkal. Ez nagyon súlyos körjelző, hisz nyilván egy ilyen környezetben az ember nem mer bízni másokban. Azért nevezzük társadalmi tőkének, mert ha egy vállalkozó megígér valamit, és abban bízhatunk, az komoly tőkét jelent. Sajnos, nálunk azonban éppen ellenkező a helyzet: ha egy vállalkozó ígér valamit, majdnem biztos, hogy nem fogja betartani. Ez tragikus helyzet.

Vajon eleve ilyen a magyar társadalom, hogy nagyon gyenge a társadalmi tőkénk, a bizalom? Ez hihetetlen komolyan változik. Hadd mondjam el, első gimnazista voltam '56-ban, az én korosztályom, aki még emlékszik rá, az a bizalomnak, a társadalmi tőkének, az összetartozásnak valami olyan extatikus élménye volt, amire az egész világnak példát mutattunk, és legyőztük a világ leghatalmasabb hadseregét; az hihetetlen csoda volt. És azért ma, a nehéz helyzetekben, a vörösiszap-katasztrófánál vagy a romániai forradalom idején is nagyon nagyfokú bizalom és egymás felé fordulás mutatkozik meg; tehát nagyon tud változni ez az állapot. A mi felméréseink szerint 2002 és 2006 között olyan mértékben romlottak a társadalmi tőke-mutatók, hogy 2002-ben az emberek kb. 50%-a mondta azt, hogy legbiztosabb nem bízni senkiben vagy senki se törődik a másikkal, és ez emelkedett 70-80%-ra 2006-ig. Folyamatosan '83 óta öt nagy országos felmérést szerveztünk, '88 és '95 között nagyon komoly romlás volt, '95 és 2002 közt kis javulás, és 2002-2006 között volt megint nagyon súlyos romlás. Tehát ezek nagyon komolyan változó mutatók, de rendkívüli mértékben befolyásolják a lelkiállapotot.

De hát ki az, mi az, amiben bíznak a magyarok? A család, a családba vetett bizalom. Akinek van családja, az még fontosabbá vált, de sajnos, nagyon sokaknak nincs olyan családja, amelyben bízni lehet.

Jellemző még ránk a depresszió, noha mindig, minden fórumon tiltakozom az ellen, hogy depressziós nép a magyar: ez így nem igaz. Ami jellemző ránk, az a bipolaritás, az érzelmi hullámlás. A magyarok közt nagyon gyakori az a személyiség-típus, ami egyébként a művészekre, tudósokra különösen jellemző, hogy át tudnak lendülni az egyik szélsőséges érzelmi állapotból a másikba. Egy depressziós nép nem tudna egy olyan forradalmat egyik pillanatról a másikra létrehozni, amilyen '56 volt, meg ennek másik példája lehet az az összefogás, ami a nagy árvizek idején volt. Tehát tudunk nagyon lelkesedni, és aztán tudunk nagyon elkeseredni. 2009-ben Zimbabwe-nél is rosszabbak voltak a lelki mutatóink, tehát még depresszió-sabbak voltunk. A Galoup felmérés szerint, amely a világ összes országára kiterjed, úgy láttuk, hogy öt év múlva sem fog javulni a helyzetünk, és ez Zimbabwe-vel volt azonosan rossz állapot Magyarországon, ami teljesen abszurd, hiszen nyilván sokkal jobb Magyarország helyzete. Viszont ez is tud komolyan változni: most a Társi legutolsó felmérése már azt mutatta ki, hogy a régiókban mi vagyunk a legoptimistábbak, a jövőt mi látjuk a legpozitívabbnak. Tehát tudunk átbillenni, ez pár hónappal ezelőtt volt, most nem tudom, mik a legújabb eredmények ebben a tekintetben.

Jellemző még ránk a kontroll-élmény hiánya. Ez azért nagyon súlyos, mert a megelégedettségnek, a boldogságnak egyik legfontosabb háttértényezője éppen az, hogy ha az ember úgy érzi, hogy kontrollálni tudja a helyzetét. A bizonytalanságérzés ezzel függ össze, hogy nem tudom befolyásolni a saját helyzetemet, és ez Magyarországon azért különösen is súlyos, mert van egy nagyon érdekes jellemzőnk: a Hofstede mutatók szerint az egész világon majdnem a legindividualistább ország vagyunk. Az Egyesült Államok, Anglia, Ausztrália, Hollandia után mi vagyunk a legindividualistábbak.

Ha belegondolunk, nem vagyunk rossz társaságban – mégis, miért különbözünk annyira Hollandiától? Az individualizmus lehet nagyon pozitív akkor, ha együtt jár a megbízhatósággal, az együttműködési készséggel, azzal, hogy tudunk teamben dolgozni, és a közös értékek elfogadásával. Hollandiában a közös értékek és a nemzeti azonosságtudat nagyon lényeges dolog, annak ellenére, hogy nem hangsúlyozzák, de ez hozzá tartozik az élethez. Ezzel szemben Magyarországon az anómiás állapot rendkívül gyakori: az emberek 70-80%-a azt mondja – amit Andorka Rudolf vizsgált nagyon sokat –, hogy minden olyan gyorsan változik, hogy az ember már nem is tudja, hogy miben higgyen, nincsenek közös értékek, közös célok, és emiatt az individualizmus nem közös teljesítménybe, hanem egymás ellen fordul. Ez a mostani konferencia is valahol erről szól, hogy tudjunk együttműködni, hogy ne az ellenséget lássuk a másikban, hanem az értéket, és próbáljuk ezeket az értékeket közösen képviselni. Sajnos, Magyarországon ez is nagyon változik. Az anómia-mutatók is nagyon megnöttek 2002-2006 között, s volt a társadalomnak egy nagyon súlyos, „lázás” állapota 2009-ben, hogy ez már így nem mehet tovább, hogy ennyire nincsenek közös értékek, nem tudjuk, hogy miben higgyünk, ez a társadalom számára elviselhetetlen.

Az értékek szintjén egész Európában, sőt, bizonyos értelemben azokban országokban, ahol ilyen jellegű felméréseket végeznek, mindegyik azt mutatja, hogy a magyar társadalom ideáljai, az ideális énképe a legpozitívabb. Minden felmérés, nemcsak a miénk, hanem a KSH-é, a nemzetközi, pl. a legutóbbi European Values Study-felmérés, mind azt mutatja, hogy Európában a legtöbb gyermeket szeretnénk, hús fiatal 24 gyereket szeretne, és ez konzekvens, a legkülönbözőbb felmérések ezt mutatják – és ehelyett csak 13 gyerek születik meg. Óriási az eltérés azok közt az ideálok közt, amiket vallunk, és ez minden értékre igaz, pl. arra, hogy büszkék vagyunk-e a magyarságunkra, nagyon jó adatokat adunk, vagy a legszélsőségebb,

hogy kb. az embereknek 90%-a mondja azt, hogy nem volna szabad adót csalni, ugyanakkor kb. 90% mondja azt, hogy honfitársaim adót csálnak. Ez azért súlyos, mert úgy élik meg, hogy rákényszerülnek az emberek, másként nem lehet létezni, ugyanakkor az elvek szintjén más országokhoz képest jobb válaszokat adunk.

Ez azért nagyon súlyos lelki probléma, mert a kognitív pszichológia azt mondja, hogy attól függ a lelki egyensúly, ha az énídeál és az aktuális én között nem nagy az eltérés, tehát ha nagyjából úgy élünk, olyannak érezzük a helyzetünket, az életünket, amilyennek szeretnénk, amelyet az elképzeléseink mutatnak. A szorongásnak, neurózisnak, depressziónak a legfontosabb háttértényezője, hogyha ez eltér. Tehát ha valakinek nagyon magasak az ideáljai, nagyon magas a teljesítménymotivációja, nagyon magas a szeretettség-igénye vagy az onnipotencia igénye, tehát hogy mindent meg szeretne oldani maga körül, és ehhez képest sokkal kevesebbre képes, akkor ez súlyos lelki tüneteket eredményezhet. A kognitív terápiának ez az egyik fő célja, hogy ezt a kettőt egymás felé kell közelíteni. Ugyanakkor ez egy óriási belső hajtóerő a magyar társadalomban, és pl. akár a gyerekvállalással kapcsolatban, ha ezt sikerül fenntartani, akkor ez lehet az alapja annak, hogy segítsük ezeket a kívánt gyermekeknek a megszületését. Ez egészen más helyzet, mint ha eleve azt mondanák a fiatalok, hogy nem is akarok gyereket. A magyar fiatalok 70%-a azt mondja, hogy nem lehet igazán boldog az, akinek nincsen gyereke; sajnos ezt pl. a volt kelet-német tartományokban egészen elképesztően kevesen mondják.

A modern társadalmakban már Johnson elnöknek az elnöki kampányától kezdve fölismerték, hogy a boldogságunkat nem lehet a pénztárcánkkal mérni, csupán az emberek életminőségének a javulásával. És valóban, most a napokban George Akerlofnak (Nobel-díjas közgazdász) jelent meg egy könyve, ahol azt írja le, egy ország gazdasági fejlettsége a lelkiállapottól függ. Ha az országnak pozitív a lelkiállapota, az emberek bíznak a jövőben, akkor az gazdasági fejlődéshez is vezet. És hát ez volna mindenképpen nagyon fontos cél. Ehelyett a modern társadalomban kísérleti állattá váltunk szinte. Ezt a helyzetet tudtuk vizsgálni Magyarországon, amikor egyáltalán nem a mi céljaink határozzák meg, hogy hogyan alakul a társadalom, hanem gazdasági erőknak a játékszerévé vált az ún. társadalmi fejlődés. Egyébként hadd mondjam el, hogy én úgy kerültem Juhász Pál professzorhoz, hogy ő erről írt egy csodálatos cikket az Ideggyógyászati Szemlében, hogy miért hagyjuk, hogy a fejlődés az ember embernek farkasa állapotához vezessen, és ehelyett a szociálpszichiátria célja az emberi személyiség erősítése, az egymás felé fordulás, a lelki egészség erősítése kellene hogy legyen. Fölkerestem őt, hogy szeretnék vele dolgozni, és sikerült is elérni, hogy az ő vizsgálataiba kapcsolódtam be. A nagy, országos felméréseket ebből a célból végeztük. Ezek a vizsgálatok világszerte egyedülállóak olyan szempontból, hogy ennyi minden együtt van benne, egy kb. egy órás otthoni interjú keretében, ahol az egészségnek a lelki, szociális, életmódbeli háttértényezőit vizsgáljuk. Hogy egy teljes ország lakosságát reprezentatív minták segítségével így tudjuk vizsgálni, ilyen nem történt máshol. Általában védőnők mentek ki a KSH illetve a Népesedési Hivatal által megadott címekre, és egészen jók voltak a visszautasítási arányok, a védőnőkben általában bíznak az emberek. Tulajdonképpen ezeket a kérdéseket, amikről itt beszéltünk, tették föl. Az én céloim annak a vizsgálata volt, hogy mitől halnak meg idő előtt a magyar férfiak. Ma 70 évig élnek átlagban a magyar férfiak, és 78 évig a nők, tehát nyolc év a különbség, ami Norvégiában csak két év. Nem szükségszerű, hogy a magyar férfiak ennnyivel korábban meghaljanak: kb. két év a világon, ami biológiailag meghatározott; de az, hogy ma az özvegyek országává váltunk, és egy átlagos magyar nő általában tíz évig él egyedül, az rettenetes jelenség. A '60-as években Finnországban, amikor ugyanilyen rosszak voltak a mutatók, a finn nők kimentek

az Egészségügyi Minisztérium elé, és tüntettek, hogy segítsenek, hogy megmentjük a férfiakat, mert nem akarunk özvegyekké válni. S akkor indították el azt a hihetetlen hatékony megelőzési programot, aminek köszönhetően tényleg sikerült a finn népességi mutatókat nagyon komolyan javítani.

És akkor térjünk rá a boldogságkutatásokra. Pár éve meghívtak Washingtonba, a II. Nemzetközi Pozitív Pszichológiai Kongresszusra, ahol a vizsgálataink eredményeiről kellett beszélnünk. Az egyik fő szervező volt Daniel Kahneman, az első pszichológus, aki Nobel-díjat, közgazdasági Nobel-díjat kapott boldogságkutatásért. Egyébként most egy közös kutatásunk van vele arról, hogy a magyar társadalomban milyen tényezők határozzák meg a boldogság hátterét.

Ha most nagyon dióhéjban azt nézzük meg, hogy mit értünk boldogság alatt, valójában a boldogság-felfogás az arisztotelészi boldogság-meghatározásból indul ki, az *eudaimoniából*.

Nekem a legkedvesebb példám az, hogy állítólag Szókratész minden nap kiment a Plakára, és végignézte ott az árusok bódéit, asztalait, és a tanítványa megkérdezte, hogy miért mész ki mindig, ha nem vásárolsz soha semmit? Mire Szókratész azt válaszolta: „Azért, hogy tudjam, hogy mi mindenre nincs szükségem.” Ez a boldogság lényege: hogy tudjuk, mi mindenre nincs szükségünk.

Legcsodálatosabb példái azok a papok, akiket meghurcoltak, becsuktak. Mint például Godó Mihály erdélyi jezsuita pap, itt is vannak többen Erdélyből. Csodálatos film szól róla, aki tíz évig volt magánzárkában, iszonyatos körülmények között, utána bezárták őt gyilkosok közé, akik annyira megszerették, hogy azt kérték, a gyilkosok is, meg ő is, hogy hadd maradjon élete végéig ott, a gyilkosok között, mert hogy olyan komoly hatással volt rájuk. És utána aztán kiszabadult, átjött Magyarországra, és idős korában készítettek róla egy filmet. Egyébként én szerveztem egy „Elhallgatott történelem” sorozatot, amit tavaly ősszel abbahagytunk, azt remélem, hogy most már a televízió is fogja vetíteni ezeket a filmeket, de ha valakit érdekel, a www.elhallgatott.lapok.hu honlapon fent vannak ezek a filmek, hogy miket mutattunk be, többek között a Godó atyáról szólót is, és nagyon sok egyéb anyag. Azért is mondom, hogy ha valakinek vannak ilyen emlékei, azt elküldheti nekem, vagy az ott megadott címre; nagyon remélem, hogy azért tovább fog folytatódni ez a sorozat, mert hihetetlen az, hogy a valóban igazi boldogság alapja az, hogy mi mindenről tudunk úgy lemondani, hogy attól még boldogok, lelkileg egészségesek maradjunk. Ez Viktor Frankl-nak, a III. Bécsi Iskola megalapítójának a legfontosabb üzenete, hogy a boldogság nem külső tényezőktől függ. Bár éppen Kahnemann vizsgálta azt, hogy egy bizonyos anyagi szinttel azért összefügg a boldogság, de az átlag jövedelem felett már nem boldogabbak az emberek, tehát nem lehet megvásárolni a boldogságot.

A másik nagyon-nagyon fontos összetevője a boldogságnak, amivel kapcsolatban a magyar Csikszentmihályi Mihály a világon a legelismertebb kutató, aki a flow-állapotot írta le. Ez az ihletettségi állapota, aminek az a lényege, hogy minden tevékenységet, a legunalmasabb, legmonotonabb munkát is lehet flow-állapotban végezni. Ez azért lenne nagyon lényeges, mert ha egy diák úgy ül le tanulni, hogy utálja az egészet, akkor biztos, hogy sose fogja megtanulni az anyagot. Először arra kéne megtanítani a gyerekeinket, hogy tudjanak flow-állapotba kerülni, és utána tudnak aztán eredményesek lenni a tanulásban, a munkájukban.

A pozitív pszichológia egyik legfontosabb üzenete az, hogy az sem jó, ha valaki mindig fölhangolt állapotban van. Ez a hipománia, ami egy kóros állapot. Tehát kb. 3:1 arányban kell pozitív és negatív érzelmeket átélnünk. Ezt Barbara *Friedrickson*

vizsgálta, hogy figyeljük magunkat, amikor mi, vagy a környezetünkben valaki több mint 3:1 arányban negatív állításokat tesz, akkor már nagy baj van.

A pozitív érzelmi állapot nem azonos a negatív érzelmi állapot hiányával- mindkettő hiánya betegség. A negatív érzelmi állapot beszűkíti a gondolkozást, csak az adott helyzet elkerülésére koncentrál- ezért könnyen manipulálható. A pozitív érzelmek növelik az ember aktivitási repertoárját, érdeklődését, nyitottságát. A negatív érzelmekre is szükség van, de legalább 3:1 arányban több pozitív érzelmet kell átélnünk ahhoz, hogy életminőségünk pozitív legyen.

Bevonódás, elkötelezettség, „ihlet”, „flow” Csikszentmihályi Mihály alapján, munka, alkotás; biztonság, kontroll, társas támogatás, pihenés-munka egyensúlya (gyerekeknek is szükséges az aktív kikapcsolódás), játék! Az unalom a legsúlyosabb veszélyeztető tényező, a belső üresség, amit nem tudnak kitölteni. Victor Frankl (1905-1997), aki rám a legnagyobb hatással volt, már korábban is krízisben lévő emberekkel foglalkozott. A pszichoanalízissel és a biológiai determinizmus híveivel szemben Frankl azt állítja, hogy a lélek önálló létezése elsősorban az erkölcsi döntésekben nyilvánul meg. A lélek szabadsága, erkölcsi önállósága éppen a szélsőséges léthelyzetekben, krízisekben, súlyos betegségben, haldoklásban mutatkozik meg leginkább. Frankl a második világháború idején három évig volt különböző koncentrációs táborokban. Freud és Maslow szükséglet-elmélete szerint az alapvető szükségletek – például az éhség – elmossák az egyéni különbségeket, Frankl saját tapasztalatai alapján az állítja, hogy ennek éppen az ellenkezője igaz: „A koncentrációs táborokban éppen hogy különbözőek lettek az emberek. A disznók itt lelepleződtek. De a szentek is. Épp az éhség leplezte le őket.” (Frankl 1996) Ez ad igazi belső tartást, amit ugyan nagyon nehéz megszerezni, de ez volna az igazi cél.

Ezzel szemben a fogyasztói társadalom milyen boldogság ideált állít elénk? A fogyasztást. Ez éppen hogy nem megelégedettséget, hanem egy állandó elégedetlenség-érzést eredményez. A vizsgálatok azt bizonyítják, hogy ezek a külső célokat hajszoló emberek egészségtelenebbek, hamarabb is meghalnak, mint azok, akiknek a belső értékek a fontosak. PhD-hallgatóim, Martos Tamás illetve Konkoly Thege Barna erről írták a PhD-dolgozatukat, és nagyon jó nemzetközi folyóiratokban közölték az eredményeiket, hogy a benső célok, az élet értelmében való hit milyen komoly, a legkomolyabb egészségvédő faktor. Nincs semmi más olyan komoly egészségvédő tényező, mint az, ha az ember hisz abban, hogy az életének van célja, értelme. A fogyasztói kultúrának és a diktatúráknak is az a célja, hogy egy olyasfajta géppé tegye az embereket, mint Huxley-nak a *szép új világa*, ahol a szöma boldogságában élnek a szerencsétlenek – sajnos, a világ egyik irányban erre felé tart.

Míg a másik irány, ami az egyetlen esélyünk a fönnttartható fejlődés szempontjából, hogy ha sikerül az arisztotelészi vagy a Frankl-féle boldogság-irányba elindulni. Ebben nagyon fontosak a fejlődéslélektani alapok, tehát a kora gyermekkori anya-gyerek kapcsolatnak a kialakítása. Ebben hadd hangsúlyozzam, ami az egyik kedvenc témám, már diákkörösként is foglalkoztam vele, és '82-ben már leírtam, hogy az oxitocin, amely mindenfajta bizalmon alapuló testi érintés során felszabadul, a legkomolyabb szorongásoldó és szív- és érrendszeri védőfaktor. Akkor ezt még szinte senki nem írta le, ma már könyvtárnyi irodalma van. Ez azért nagyon izgalmas, mert a hallgatók még ma is azt tanulják, hogy az oxitocin a szülés megindításához kell, pedig a szoptatás alatt, az anya-gyerek vagy apa-gyerek érintés kapcsán, a gyerek fejlődésében, de a szülő fejlődésében, pszichés egyensúlyában az oxitocin egészen komoly szerepet játszik. Összefügg a bizalmon alapuló szexuális kapcsolatokkal is, de ha két idős ember megfogja egymás kezét és úgy megy az utcán, akkor éppúgy felszabadul az oxitocin, és meghosszabbítja az életüket.

Nem tudom megállni, hogy ne mondjam el azt a vizsgálati eredményt, amit a legjobb endokrinológiai lapokban közöltek, hogy van egy nyúl fajta, amelyik nagyon hajlamos a korai érelmeszesedésre. Ezeket a hím nyulakat háromféle helyzetbe hozták, az egyik csoport egyedülálló, a másikonál hetente változtatták a partnereiket, a harmadik csoport végig ugyanazzal a nősténnyel van együtt a ketrechen. Ugyanazon a genetikai veszélyeztetettségben élnek, és azt vizsgálták, hogy mennyi idő alatt pusztul el a hím nyúl. Az egyedül élő nyúl feleannyi ideig él, mint az állandó partnerrel élő; de érdekes módon, amelyiknek folyton változik a partnere, az majdnem ugyanolyan gyorsan elpusztult, mint a magányos. Tehát még itt is valamiféle bizalom ennyire lényeges a túlélés szempontjából. Kimutatták, hogy még ebben az esetben is az oxitocin erekre gyakorolt hatása alapvető. Tehát hihetetlen szoros a kapcsolat a lelki tényezők és az élettani jelenségek között.

A társas támogatás a legkomolyabb védőfaktor, ugyanakkor a kamaszoknál nagyon veszélyes, hogy azért kerülnek be mindenféle deviáns csoportba, drogok társaságba, mert annyira fontos számukra a közösséghez való tartozás; aztán ennek nagyon súlyos következményei vannak.

Tehát akkor a vizsgálataink alapján mik a lelki egészség legfontosabb jellemzői? Az élet értelmébe vetett hit a legfontosabb, aztán az iskolázottság. Az adaptív megbirkózási készségek, az, hogy valaki hisz-e az élet értelmében, az egy falusi idős bácsinál még sokkal fontosabb, mint az iskolázottság.

Mik a legkomolyabb veszélyeztető tényezők, a nem megfelelő megbirkózási készségek? Az ellenségesség, bizalmatlanság, versengés, az ún. diszfunkcionális attitűdök, mikor túl sokat várok magamtól és nem tudok ennek megfelelni. A krónikus stressz-helyzetek, munkahelyi, házastársi stressz, illetve a súlyos életesemények. A WHO jól-lét kérdőív, amit fölvevünk, mutatja, hogy Magyarországon milyen különbségek vannak a jól-lét állapotában. Óriásiak az országon belüli különbségek. Nyugaton, a nyugat-dunántúli régió, érdekes módon Szeged és Pécs környéke is – valószínűleg talán a nagyvárosok miatt – a legjobb és az észak-keleti régió az, amelyik a legrosszabb állapotban van.

Ha a mi adatainkat hasonlítjuk össze a Hofstede-féle mutatókkal, az individualizmusban az Egyesült Államokhoz majdnem hasonlóan nagyon magasak a mutatók. A következő a bizonytalanságkerülés, ami gyakorlatilag mindenhol sokkal alacsonyabb, még a mellettünk lévő csehknél is. Magyarország a bizonytalanságkerülésben a maximumot érte el, amit egyáltalán el lehet érni. Individualizmus tekintetében a csehknél sokkal alacsonyabb értékek vannak, mint nálunk: a szomszédaink, a csehek, a szlovákok, a lengyelek, a németek mind sokkal kollektivistábbak, mint mi, magyarok. A legkollektivistább társadalmak Kína, a távol-keletiek. Azt látjuk, hogy nálunk a hosszú távú orientáció rendkívül magas. Ez nálunk sokkal alacsonyabb, de pl. az Egyesült Államokban még nálunk is alacsonyabb. Erről írtak is, hogy a krízis szempontjából ennek szerepe lehetett, hogy nem gondoltak bele, hogy a hosszú távú, óriási kölcsönök milyen következményekkel fognak járni.

Ugyanakkor nézzük meg, hogy mire építhetünk! Az értékek szintjén a magyar társadalom nagyon pozitívnak tekinthető – ami viszont azzal is együtt jár, hogy ezeknek nem tudunk megfelelni. Míg 70% úgy véli, hogy nem lehet igazán boldog az, akinek nincs gyereke, a legutolsó KSH-kimutatások szerint a magyar háztartásoknak mindössze 44%-ában élnek párok, miközben az emberek nagy többsége, majdnem 90%-a a házasságot tartja a legmegfelelőbb életformának.

Mi magyarázza a legmagasabb bizonytalanságkerülést, szorongást? A társadalmi tőke hiánya, bizalomhiány, a nagyfokú anómia lehet a legfontosabb háttértényező,

hogy nincsenek közös normák, közös erkölcsi elvek, és ez egy krónikus stressz-állapotot eredményez. 2002-ben megkérdeztük, hogy ki járul hozzá, hogy 2006-ban újra megkeressük, és 2006-ban több mint ötezer embert kerestünk föl ugyanazok közül, s azok a változók, hogy nincs miben hinnünk, hogy nem tudok eligazodni az élet dolgaiban, ezek 75%-ra emelkedtek a jóval alacsonyabb értékekről. 2002-ben még az emberek 50%-a mondta, hogy lehet valamennyire tervezni az életet. Ami viszont mindig is nagyon jellemző volt, és már Andorka Rudolf is leírta, hogy az emberek rá vannak kényszerülve, hogy bizonyos törvényeket, szabályokat áthágjanak – ami az egyik legfontosabb anómia-mutató –, miközben a legtöbben úgy gondolják, hogy nem volna szabad ezt tenni.

Mi minden mutatónál azt vizsgáltuk, hogy hogyan függ össze az egészségi állapottal, és ez a mutató (hogy nem lehet tervezni, nincs miben hinni, nem tudunk eligazodni az élet dolgaiban) nagyon súlyos egészségkárosító tényező – ezzel szemben az, hogy az ember rákényszerül arra, hogy bizonyos törvényeket, szabályokat áthágjon, ez javítja az egészségi állapotot. Az emberek pontosan tudják, hogy nem lehet másképpen megélni ebben a világban, és ez valóban sikerélményt jelent, ha ezt sikerül valamiféleképpen megoldani. Mi annak idején jártunk Hegedűs Andrásnak a szemináriumára (ami egyébként az utolsó nyilvános szereplése volt, mert ezután még ezt is megtiltották neki; egy nagyon érdekes ember volt egyébként, én akkor nem tudtam, hogy ő hívta be a szovjeteket '56-ban, de utána '68-ban tiltakozott a cseh bevonulás ellen), ő azt mondta el, hogy a kommunista rendszerben teljesen tudatosan hoztak olyan törvényeket, szabályokat, amiket nem lehetett betartani, azért, hogy bármikor bárkit le lehessen csukni, el lehessen vinni. Ez a diktatúrák alapvető jellemzője. Sajnos, sok tekintetben ez máig megmaradt. Ez pedig az ország számára egészen súlyos tragédia.

A társadalmi tőke esetében ugyanez a helyzet. Ami a legmagasabb, hogy senki sem törődik a másikkal, az 80%-ra nőtt a 2002-es 48%-ról. Ugyanakkor a társas támogatás, amit mondtam az elején, hogy a házastárs segít, akinél van, az 90% fölött van. Ez az érték '88-tól mindig a legmagasabb volt azoknál, akiknek volt társuk. Csak az a baj, hogy nagyon sokaknak nincsen olyan házastársuk, akiben igazán meg tud bízni. Az ugyan nagyon jó, hogy a dohányzás elleni kampány ilyen hatékonyá válik, ugyanakkor minden egészségügyi vizsgálat azt mutatja ki, hogy a házasság önmagában komolyabb védőfaktor, mint hogyha nem dohányzik valaki. Megjelent most egy összefoglaló tanulmány (148 tanulmányt foglaltak össze), amelyben végigveszik, hogy az ismert rizikófaktorokhoz képest a családi viszonyok mennyire egészségvédőek, és egyértelműen az derül ki, hogy a házasság, kifejezetten a házasság ugyanolyan, ha nem komolyabb védőfaktor, mint ha nem dohányzik valaki vagy ha nem elhízott, vagy nincsenek alkoholproblémái. Miközben ezek az önkárosító magatartásformák is gyakoribbak azoknál, akik egyedül élnek. Van egy nagyon nagy finn vizsgálat, öt éven keresztül a teljes finn népességet vizsgálták, és azt mutatták ki, hogy a teljes finn népességben a férfiak esetében a házások két és félszer nagyobb valószínűséggel élnek meg a 65. évüket, mint a magányosok, és az együttélők is másfélszer nagyobb valószínűséggel halnak meg 65 éves kor előtt. Minden vizsgálat azt mutatja ki, hogy a férfiaknak a házasság még sokkal fontosabb védőfaktor, mint a nőknél. A nők esetében másfélszeres védettséget jelent a házasság, ami még mindig másfélszeres, mint a dohányzás. Én most el szeretném érni, hogy ezekben a nagyon komoly nemzetközi lapokban megjelent adatokat vegye alapul a népességügy, hiszen egyrészt fontos volna tudni, hogy mitől iszunk, mitől dohányzunk többet, de hogy a társas kapcsolatok, a közösséghez tartozás nagyon komoly védőfaktor.

Kik azok, akik kivételek? Melyik csoport, akiknél a hosszú életet szokták vizsgálni? Égészen extra hosszú ideig élő emberek. A szerzetesek. Érdekes lenne

megvizsgálni, hogy a szerzeteseknél pl. az imádság vagy valamilyen életforma-jel-
lemzők együtt járhatnak-e esetleg oxitocinszint-változással.

A depresszió-arányok, amit mi a depresszió-skálán vizsgáltunk, '88 és '95 között
nagyon nagy mértékben emelkedtek. Akkor az történt, hogy az embereknek nagyon
idealizált elképzeléseik voltak, és a valóság nem az volt, amit vártak, nem úgy tört-
tént, ahogy várták. Akkor összességében a teljes népességben a kezelést igénylő
depressziós tünetek 13%-ra növekedtek. 2002-ig nem volt további romlás, bár javu-
lás sem, maradt szinten, viszont 2002 és 2006 között ugyanazok az emberek között
összességében 13%-ról 17%-ra emelkedett a depressziós tünet-együttes aránya: az,
hogy valaki hajnalban fölébred, és nagyon kínzó gondolatai vannak, hogy úgy érzi,
az életének nincs célja és értelme, hogy semmilyen problémát nem tud megoldani;
ez egy nagyon jól kidolgozott tünet-skála, amivel mérni lehet a veszélyeztetettséget.
Ugyanakkor Magyarországon főleg a férfiakat nem kezelik.

Észak-keleten sokkal rosszabbak az arányok, mint nyugat-Magyarországon,
kistérségek között is nagy különbségek vannak, van egy-egy jobb helyzetű kis-
térség a nagyon rossz környezetben is, rengeteg múlik egy helyi lelkészen vagy
polgármesteren vagy helyi közösségen, tehát nem determinált az, hogy észak-kelet-
Magyarországon mindenkinek rossz a helyzete, vannak különbségek még ott is.
Budapesten belül is hihetetlen nagyok az eltérések a depresszió szempontjából: a
munkáskerületekben sokkal rosszabb arányok vannak, mint a megyékben. És, ami
az én fő témám, hogy mindez nagyon szorosan összefügg az idő előtti férfihalá-
lozással. A férfiakat nem kezelik, ők nem fordulnak segítségért, csak szenvednek,
illetve isznak; illetve agresszív válnak, ha depressziósak. Sokan mondják, hogy a
férfidepresszió másként nyilvánul meg. Ha egy férfi hirtelen agresszívvá válik, meg-
változik a magatartása, akkor erre komolyan figyelni kell.

A súlyos depresszió háromszoros veszélyeztetettséget jelent a követéses vizsgá-
latban, a 40-től 69 éves halálozás tekintetében; és ezeknek a férfiaknak csak 6%-át
kezelték 2002-ben. Ez úgy néz ki, hogy megnéztük, akiket 2002-ben kikérdeztünk,
hogy ki halt meg idő előtt, és milyen tényezők játszottak szerepet, úgy, hogy kontrol-
láltuk az eredményeket életkor, iskolázottság, alkoholabúzus és elhízás szerint is. A
vallásosság egyébként nagyon komoly védőfaktor, amiről érdemes beszélnünk. Van
egy nagy, 50 országot átfogó nemzetközi felmérés, hogy az országok közti boldog-
ság-különbségeknek mik a legfontosabb háttértényezői, és e szerint a legfontosabb
a válások aránya, aztán a munkanélküliségi arány, a bizalom, a civil szervezetekben
való részvétel, a kormányzat minősége és a hívőknek az aránya. Ez a hat tényező
az országok közti boldogság-különbségnek 80%-át magyarázza, és az öngyilkosság-
különbségek 57%-át is. Tehát nagyon jól meghatározhatóak, hogy milyen tényezők
a boldogság legfontosabb meghatározói.

A mi saját vizsgálatunkban azt látjuk, hogy a vallásgyakorlás (aki rendszeresen
egyházában gyakorolja a vallását) mind a boldogság és az elégedettség szempont-
jából a nem-hívők, akik nem gyakorolják a vallásukat, illetve a maguk módján vallá-
sosaknál sokkal rosszabb mutatókat mutattak. Itt is minden esetben korrigáltuk az
adatokat az egyéb tényezők szerint.

És akkor csak említés szintjén: két nagy európai uniós pályázat keretében depres-
zió, öngyilkosság megelőző programokat indítottunk Szolnokon illetve Miskolcon.
Szolnokon nagyon szignifikánsan, az előző kilenc évhez képest felére csökkent az
öngyilkosságok aránya, s ebben különösen fontos, hogy a férfiak között, akiknél egyéb-
ként is sokkal magasabb az öngyilkossági arány, ott csökkent nagyon. Ez egy olyan
közösségi alapú vállalkozás volt, ahol a városban minden segítő foglalkozású embert
próbáltunk bevonni. A férfiak között az anonim telefonos lelki segítségnyújtás volt

a fő védőfaktor. Majdnem kizárólag férfiak vették igénybe: ők nem fordulnak orvoshoz, viszont az anonim lelki elsősegély-telefont, amiről előtte azt sem tudták, hogy van, rengetegen hívták föl. Az a tragikus, hogy most megint azt hallom, hogy nincs finanszírozása, pedig ez nagyon-nagyon fontos volna: az anonimitás óriási lehetőség. A nők esetében a pszichiátriai gondozót keresték fel sokkal többen.

Változtatni lehet ezt a helyzetet, ugyanakkor Magyarországon az a közösségi alapú hálózat, amire szükség van, nem működik, nagyon kórház-centrikus a mentálhigiénés ellátás is, pedig nem arra volna szükség, hanem valamennyi segítőt, lelkeseket, tanárokat, lelki elsősegély-telefont bevonó, ilyenfajta hálózat kiépítésére volna szükség. Nyugat-Európában ez működik, és talán Magyarországon is sikerül elérni, hogy így alakuljon az egészségügy. Sok reményem egyelőre nincs, mert ma Magyarországon az egészségügy, s ezen belül a lelki egészségügy hihetetlenül konzervatív, és emiatt nem is működik megfelelő módon.

Irodalom

Kopp M. S, Réthelyi J. (2004) Where psychology meets physiology: chronic stress and premature mortality- the Central-Eastern-European health paradox, *Brain Research Bulletin* ,62,351-367.

Skrabski, Á. – Kopp M. S. – Rózsa S, Réthelyi J, Rahe R. H. (2005) Life meaning: an important correlate of health in the Hungarian population, *International Journal of Behavioral Medicine*, 12,2, 78-85.

Kopp M. S, Skrabski Á, Kawachi I, Adler N. E. (2005) Low socioeconomic status of the opposite gender is a risk factor for middle aged mortality, *J. Epidemiology and Community Health*, 59,675-678.

Kopp, M., Skrabski, Á., Szántó, Zs., Siegrist, J.: Psychosocial determinants of premature cardiovascular mortality differences within Hungary, *Journal of Epidemiology & Community Health*, 60,782-788.

Kopp M. S, Stauder A, Purebl Gy, Janszky I (2007) Work stress and mental health in a changing society, *European J. Public Health*

Kopp M. S, Skrabski Á, Székely A, Stauder A, Redford W. (2007) Chronic stress and social changes, socioeconomic determination of chronic stress, *Annals of New York Academy of Sciences* 1113: 325-338.

Kopp M, Berghammer R. (2005) *Orvosi pszichológia, Medicina, Budapest*

Kopp M, Kovács M (2006) (szerkesztők) *A magyar népesség életminősége az ezredfordulón, Semmelweis Kiadó, Budapest*

Kopp M (2007) *Összefogás a depresszió ellen, Semmelweis Kiadó, Budapest*

Kopp M (szerkesztő) 2008: *Magyar lelkiállapot 2008: Esélyerősítés és életminőség a mai magyar társadalomban, Semmelweis Kiadó, Budapest*

Egy összerendezett szenvedélyügyi (addikciós) szakpolitika kialakításának szükségessége és esélyei

Topolánszky Ákos

A mentálhigiéné kicsit elmosódott megnevezése mögött nagyon sok mindenre lehet és kell is gondolni, nyilván mindenki a személyes univerzumát, szakmai érdeklődését közvetíti. Az előadó mindig zavarban van, mert különböző szemléleti keretekben lehet rátekinteni erre az óriási kontextusra, amiről beszélünk, s ezért ebből a szempontból jó, hogy három teljesen eltérő megközelítés került most ide. Itt egy nagyon nagy multikauzalitás, nagyon sok oki tényezői világ van, és ebbe a sokaságba most én is hoznék egy szint, vagy inkább egy árnyékot. Kopp Mária elsősorban az életminőségnek a lelki-egészségügyi, társadalomlélektani vonatkozásaival foglalkozott; nekem az életemben más jutott, talán egy kicsit még inkább drámai terület, s mivel nekem erről kell beszélnem, egy kettős tételből indulnék ki. Az első állítás az, hogy a magyar életminőséget meghatározó tényezők közül a szenvedélybetegségek jelentik a legnagyobb és legegyszerűbben azonosítható problémát, melyek az úgynevezett objektíven igazolható indikátorok mentén legközvetlenebb összefüggésben befolyásolják az élet élhetőségét, az életesélyeket, illetve az olyan kemény mutatók vonatkozásában, mint akár az élettartam és a mortalitási adatok, elsődleges oki tényezőként ismerhetők fel.

Tehát az első tétel, hogy a közvetlen oki összefüggésben ennél alapvetőbben az egészségi állapotot meghatározó faktor nemigen létezik, mint a szenvedélybetegségek összessége. A második tétel pedig az, hogy éppen ezért a szenvedélybetegségekre, mint oki tényezőkre való szakpolitikai stratégiák, megfelelő és nagyságrendi államigazgatási aktusok, átgondolt reakciók gyakorlatilag teljes hiánya talán a legközvetlenebbül felróható politikai felelőssége a döntéshozónak az elmúlt évtizedekben, mégpedig kormányokon átívelő módon.

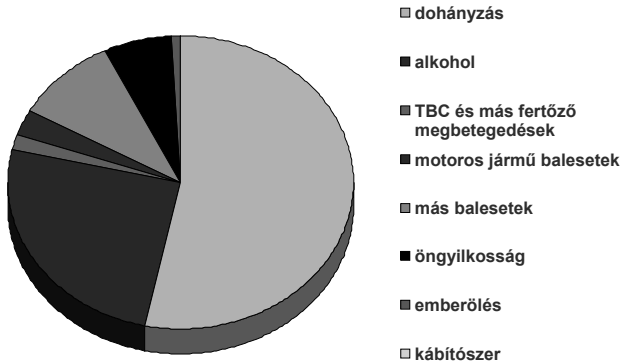
A jó politika elsődleges dolga, hogy elkötelezze magát azokon a területeken, ahol a legközvetlenebbül tud életet megmenteni és életminőséget fejleszteni. Főleg a kereszt(y)én(y) módon fundált politikának kiváltásága, hogy az élet elsődleges szükségessége és veszélyeztetettsége megszüntetésének igénye vezérelje értékválasztásait. E tekintetben bizonyosan nincsen nagyobb kitettsége az életminőségnek, mint a halál, mégpedig az elkerülhető halál. Az elkerülhető halálokok azok, „amelyekbe átlagos szintű egészségügyi ellátás mellett a betegek nem halnának meg” az emberek⁷⁰. Ezek tekintetében a megfelelő szakpolitikák a mortalitási mutatókat nagymértékben lennének képesek javítani.

Magyarországon a legális és illegális szerek⁷¹ fogyasztása az elkerülhető halálozás több mint 8/10-ét, az össz-halálozás több mint egyharmadát adja. Évente több mint 35 ezer ember hal meg szenvedélyes szerhasználatát követően kialakult betegségében úgy, hogy semmi, vagy nagyon kevés támogatást és esélyt kapott sorsának, életminőségének javítására. Magyarországon az alkoholfogyasztás mértéke és mintázata is a legrosszabb szerkezetű. A dohányzás és az alkoholfogyasztás együtt az éves halálozások mintegy 30%-át adják.

⁷⁰ Józán, P., Prokhorskas, R., (szerk) Elkerülhető halálokok atlasza (Atlas of leading and “avoidable” causes of death in countries of Central and Eastern Europe). KSH, 1997

⁷¹ Halálesetek száma (elkerülhető) halálokok szerint, 1999 (KSH)

1. ábra Éves halálozás elkerülhető halálokok szerint, 1999. KSH

Nyilvánvaló, hogy ez egy betegségorientációs megközelítés, de ezek mögött természetesen azok az adatok is ott vannak, amelyeket Kopp Mária idehozott, s azok is, amelyeket nyilvánvalóan majd Csepeli György fog hozni.

Messze többen hálnak meg dohányzás következtében (kb. 23 000 eset/év), mint ahányan alkohol okozta betegségekben (kb. 10 000 eset/év) és különösen is, mint kábítószer túladagolásban⁷². Ennek következtében a társadalom kára is összehasonlíthatatlanul nagyobb a legális oldalon. Európai összehasonlításban a WHO adatai szerint Magyarországon az alkohol és a dohányzás adja (a férfiak esetében) a összhalálozás majdnem a felét.

2. ábra

A kockázatok DALY-értékei külön férfiakra (male) és nőkre (female) 2002-es értéken (Forrás: WHO 2003)

Rank	Males		Females	
	Risk factors	Total DALYs (%)	Risk factors	Total DALYs (%)
1	Dohányzás	25.5	Dohányzás	15.2
2	Alkohol	22.8	Magas vérnyomás	11.8
3	Magas vérnyomás	12.6	Magas Testtömegindex	9.1
4	Magas koleszterin szint	9.5	Magas koleszterin szint	8.1
5	Magas Testtömegindex	6.7	Alkohol	6.8
6	Alacsony gyümölcs és zöldség bevitel	6.2	Alacsony gyümölcs és zöldség bevitel	5.0
7	Fizikai inaktivitás	3.8	Fizikai inaktivitás	3.9
8	Ólom	1.1	Nem biztonságos szex	2.1
9	Szennyezett injekciók eü ellátás folyamán	1.0	Dohány füst	1.2
10	Illegális drogok	1.0	Gyerekkori szexuális zaklatás	1.0

Ehhez képest fontos azt látni, hogy mennyire irreális, azaz a valóságtól elrugaszkodott az az észlelet, amivel a társadalom rátekint erre a problémavilágra, s amely olyan társadalmi jelenségeket dramatizál, melyek az adatok alapján kevéssé, vagy elhanyagolható mértékben, míg olyanokat pedig bagatelizál, melyek ugyanezen adatok alapján az ossztársadalom egészségét leginkább veszélyeztetik. Az előbbire

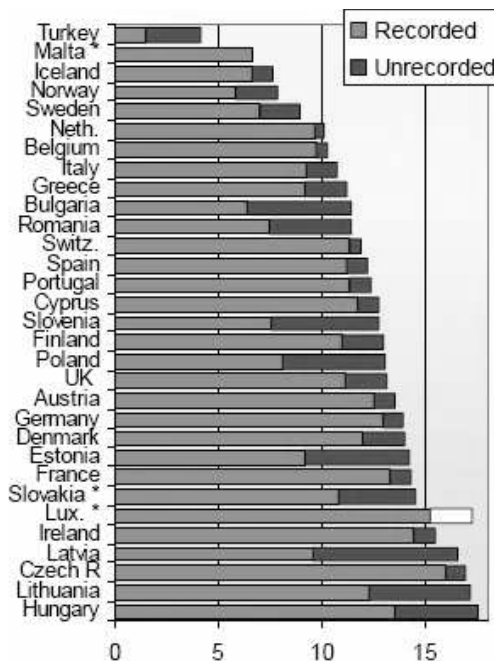
⁷² Ennek mértéke 2010-ben 17 eset volt, a kimutatható indirekt halálozással együtt is csak mintegy 25 fő. Nemzeti Drog Fókuszpont jelentése, 2011,

példa lehet néhány újonnan felmerülő fertőzéses megbetegedés (madárinfluenza, ebola), vagy éppen a kábítószer-fogyasztás, míg az utóbbira a legális szerek addikciója. Ennek egy különleges gyöngyszeme az Országgyűlés másfél évvel ezelőtt elfogadott határozata a Nemzeti Pálinka Tanács létrehozásáról, amelyik a pálinka, mint a magyar „kincs” világpiaci részesedésének az erősítését szolgálja, s melynek alapító okiratában fő célkitűzésként szerepel, hogy a pálinkafogyasztásnak az össz-hazai alkoholfogyasztáson belüli arányának növelését kell elérni. Ez a politikai felelőtlenség számos módon kifejezésre jut, legyen az akár adótörvény, mely a legális szerfogyasztást pártolja, vagy támogatáspolitikai, gazdaságfejlesztési, imázspolitikai, mely alapvetően veszélyes magatartásokat azok következményeinek ismerete nélkül, vagy azok eltagadásával promótál. Most éppen már nemzetpolitikai blaszfémiának is nevezhetjük, hogy a hungaricumok közé egy olyan szer is felvett nyel, mely különös kockázatot jelent az életminőségnek. Az alkoholfogyasztás miatti halálokok 80%-a ugyanis az égetett szeszesitalok fogyasztása következtében történik. Az itt használt érvrendszer tipikusan legalizációs jellegű, melyet, persze, más vonatkozásban mélységesen elítélne.

Ebben a bennünket körülvevő, sokszor abszurd egészség(telenség)tudattal bíró világban a magyarországi alkoholfogyasztásnak mind mértékében, mind mintázatában a legrosszabb értékeket mutatja.

3. ábra

A fajlagos alkoholfogyasztás mértéke Európában tiszta alkoholban kifejezve, 2006⁷³

⁷³ Alcohol-related Harm in Europe – Key data October 2006 (European Commission, Health & Consumer Protection, Directorate General)

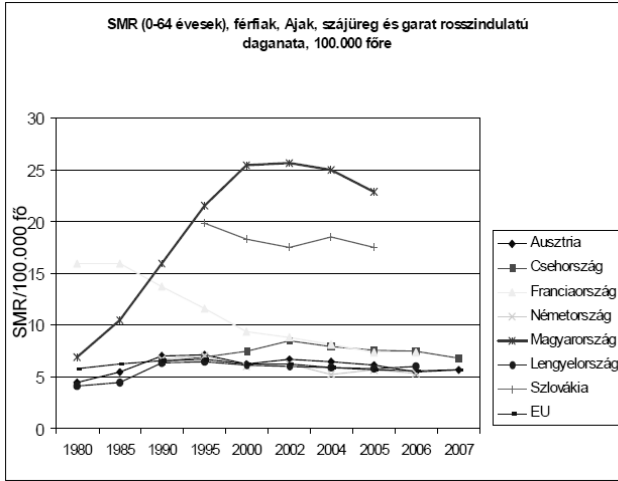
Mi ugyanis képesek vagyunk ötvözni a különböző alkoholkultúrák legrosszabb tulajdonságait is. Léteznek ugyanis ún. nedves és száraz társadalmak: a nedves társadalmak, főként a mediterrán országok, ahol sokat isznak éves tiszta alkoholra számított értéken, de alacsony a lerészegedési arány és az alkoholfogyasztás következtében jelentkező morbiditás és mortalitás. Azaz gyakran, de kevesebbet isznak, szélsőséges alkoholfogyasztási szokások nélkül. Másik oldalon a száraz társadalmak, ahol keveset isznak, legalábbis a tiszta szeszben mért éves fogyasztás tekintetében, viszont magas a lerészegedési arány, azaz kevés alkalommal, de mértéktelen, és magas egészségkockázattal isznak. Ilyenek pl. a svédek vagy a finnek. Ismerik talán azt a viccet, miszerint megkérdezik a finnt: 'Milyen volt a nyaratok?' Mire a válasz: 'Semmilyen! Csak két napig tartott ebben az évben, de végig részeg voltam.'"

Magyarországon sokat iszunk, de legalább nagyon magas lerészegedési aránnyal, miközben az elfogyasztott alkohol aránya is nagyon kedvezőtlen, hiszen nagyon magas, több mint 35%-os arányban azon égetett szeszesitalok fogyasztása jellemző, melyeknek legmagasabb az egészségkockázata. Az égetett szesztermékek hagyományosan illegális, időközben nagymértékben legalizált és az adófizetés alól is kivont, ugyanakkor minőségében gyakorlatilag egyáltalán nem kontrollált otthoni előállítási aránya szintén a legmagasabb Magyarországon az egész Európai Unióban: több mint 30%-át adja az alkoholtermelésnek. Ennél magasabb csak Oroszországban tud lenni, amely e tekintetben is világsőnek számít.

Azért említjük az alkohol ügyet, mert a dohányzás tekintetében már érezhető egyfajta erős, sőt szinte túlhajtott igény a kontroll-törekvésre a döntéshozók körében, melyet a dohánylobby erős érdekvédelempolitikai rendszere már csak kis mértékben képes ellensúlyozni. Három alapvető viszonyulás létezik tehát a szenvedélybetegségek ügyéhez. Az egyik az illegális kábítószeres esetében az alapvető kriminalizáció, a büntetésalapú megközelítés, a tiltólistákra alapuló nagyon erős kontroll; a második a dohányzás esetében egy nagyon erőteljes szabályozási keretben történik, a nemdohányzók védelmére való hivatkozással, míg a harmadik az alkohollal kapcsolatos, elsősorban támogató megközelítés, mely mind a költségvetésnek, mint a családoknak rengeteg pénzébe, vesztésébe kerül azon túlmenően, hogy súlyosan egészségkárosító is. Annyiban igaz a kulturális hivatkozás, hogy mind a gondolkodásunkba, mind az érdekvizonyainkba a kockázatok és károk ellenére aránytalan mértékben épült be az alkohol-kultúra. Egy nagy és boldognak hitt feloldódást tapasztalunk az alkoholban társadalmi méretekben. Lefesthető azzal a hasonlattal a helyzet, hogy Magyarországon egy olyan füstös kocsmában, ahol két erősen alkoholos állapotban lévő ember a pultot támasztva abban a gondolatban tud csak megállapodni, hogy milyen borzalmasak a kábítószeresek. Körülbelül ez a társadalmi konszenzus ebben a közegben. Közben pedig elképesztő drámák zajlanak mind egyéni-családi, mind közösségi és társadalmi szinten egyaránt.

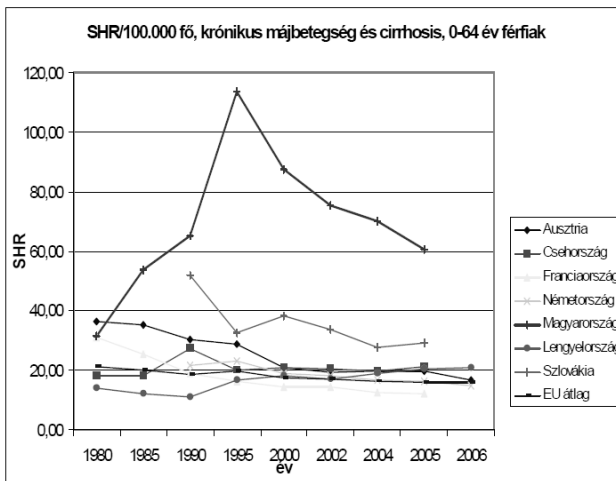
Az alkoholos eredetű halálozás Európában messze a legmagasabb Magyarországon.

4. ábra⁷⁴

A 100 000 lakosra jutó alkoholos eredetű halálozás Magyarországon 129,47 volt 2005-ben, ugyanez a szám Csehországban 80,96, Szlovákiában 90,55 és 89,47 Lengyelországban, az Európai Unió 25 átlagában pedig 65,79 (beleszámítva a 2004-ben csatlakozott országok adatait is). Százezer férfira vonatkoztatva 211,36 a 2005. évi magyarországi adat, ugyanez 125,42 Csehországban, 149,64 Lengyelországban, 152,95 Szlovákiában és 101,71 az EU-átlagban.

5. ábra⁷⁵

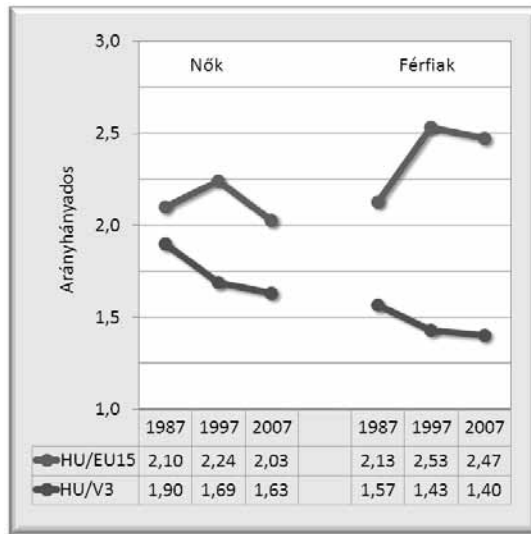
Magyarországon az alkoholos eredetű halálozás a teljes lakosságban és mindkét nem körében is megközelítőleg kétszerese az EU-átlagnak, és csaknem 50%-kal meghaladja a velünk együtt az EU-hoz csatlakozott ún. visegrádi országok adatait is.

⁷⁴ European Mortality Database, WHO Europe

⁷⁵ European Mortality Database, WHO Europe

6. ábra⁷⁶

Alkoholfogyasztáshoz köthető halandóság Magyarországon összehasonlítva az EU 15 régi tagországának és a Visegrádi Hármas tagországainak átlagával.

A teljes európai összehasonlításban csak a Szovjetunió egyes volt tagországaiban magasabbak ezek a mutatók.

Az illegális kábítószer-használók, problémás használók és függők száma a legális megfelelőikhez képest több nagyságrenddel kisebbek, de ugyanazt a fel nem ismert problémakört terheli tovább, és veszélyezteti a társadalmi integrációt. A viselkedéses addikciók (evés, szex, vallási, játék, bevásárlási, internet stb. függőségek) nagyságrendjét, egyéni és társadalmi kárait megbecsülni szinte lehetetlen, viszont folyamatosan és bővítetten termelődnek újjá egyfajta háritásos népbetegségként.

Viszonylag jól ismerjük a szenvedélybetegségek előjelző faktorait. Miért fogyasztunk túl bizonyos pszichoaktív szereket? Személyes, lelki háttér, azaz pszichológiai adottságok, a különböző társadalomlélektani hátterek, az egyént körülvevő társadalmi, közösségi vonatkozások, a családi minták és elvárás rendszerek együttese dönt arról, hogy egy szerhasználati próbálkozás problémás, esetleg függő használatot fog-e eredményezni? Az biztos, hogy ma Magyarországon nem az a legnagyobb probléma, amit annak tulajdonítunk, és ami a legnagyobb, annak nem tulajdonítunk jelentőséget. Ilyen értelemben tehát lehet igaz az, hogy akinek problémája van, annak nem segítünk, de akinek nincs, annak okozunk. Ez nem jó így, sőt, a legrosszabb szereposztás, amit el tudunk követni.

Minden pszichoaktív szer fogyasztásának, legyen az legális vagy illegális, megvan a határozott funkciója életünkben. A problémát okozó használatnak jellemzően önterápiás összefüggései vannak, amit mindenképpen komolyan kellene venni, azt a kezelés-ellátás hiányainak egyfajta elsődleges indikátoraként kellene értékelni.

⁷⁶ European Mortality Database, WHO Europe

A WHO európai térségre kialakított társadalmi költség matematikai modellje szerint az addikciós problémák az éves GDP 4-6 %-át teszik ki, mely hazánkra vonatkoztatottan évente 1600-2400 milliárd forint társadalmi kárt jelent. Megdőbbentő a probléma közköltséget érintő következménye is, de még ennél is inkább, hogy a döntéshozó egy ekkora és pozitívan befolyásolható társadalmi jelenséget miért nem kezel a helyén, annak nagyságrendjében, miközben nem csak életet, életminőséget, hanem nemzetgazdasági érdekeket is képviselhetne. Ennyire közvetlen károkozás ritkán történik ilyen nagymértékben. S fordítva, ennek a kimutatható társadalmi kárnak a töredéke is óriási javulást eredményezhetne, ha célzott és átgondolt formában jelenne meg kezelési és megelőzési programokban. Az is magától értetődő ma már, hogy az addikciók egész problémakörét, mint a magyar életminőséget, egészségi állapotokat legközvetlenebbül befolyásoló tényezőt csak akkor lehet majd hatékonyan befolyásolni, ha a három nagy toposzt, a dohányzást, alkoholfogyasztást és kábítószer-használatot (kiegészítve a viselkedéses addikciók világával) egységes stratégiai megközelítésben tudnánk kezelni. A magyar politikai elit nagy mulasztása, hogy felelős és egységes szakpolitikát nem hozott létre, és nem valósított meg. Ennek esélye ma kisebb, mint bármikor korábban az alkohol sajátos trendjellege és politikai támogatottsága miatt. A politikai döntéshozó maga is meghatározó szenvedélyproblémával küzd (személyes, és közpolitikai szinten egyaránt). Saját szenvedélytárgyait támogatja, másokét kriminalizálja.

Van tehát, amitől rettegünk, (de társadalmi méretekben viszonylag kisebb terhet jelent), s vannak olyanok, amikbe bele is halunk (önként és gyakran szó szerint dalolva) népegészségügyi nagyságrendben. Ebben az igazi magyar drámában azért lehetnek katarzisos és esetleg kiutak is. Ha azt állapítjuk meg, hogy ez az egyik legközvetlenebb oki tényező, ami egészséget és életesélyt befolyásol. akkor azt is mondhatjuk, hogy itt tudunk legközvetlenebbül hatni is ezekre a tényezőkre. Csupán megfelelő szakpolitikára lenne szükség. Ha csak egy százalékát kaphatná meg ez a beavatkozás terület annak a költségnek, amelyet elszenvet a probléma által, emellé pedig egy tudományosan fundált szakpolitikai közeg is rendelkezésre állna, akkor jelentős, akár rövidtávon is 10 százalékos javulást lehetne elérni a morbiditási, mortalitási és a társadalmi károk mutatóiban. Egy reális, csupán csak 10 %-os eredményesség mellett a halálozás 3-4 ezer fővel való csökkentése, jelentős minőségi életév mutató növekedés, mintegy 100 ezer érintett család életminőségének növekedése, 200-240 milliárd forint társadalmi költségcsökkenés és kb. 30-40 milliárd Ft költségvetési forrás nyereség valósulhatna meg. Ez azonban nem történhet meg sem a történetileg kialakult percepcionális téveszméinknek egyéni, közösségi és döntéshozói szinten történő feladása nélkül.

Mit mondana Németh László 2011-ben Szárszón?

Csepeli György

A címben megfogalmazott kérdés megválaszolásához abból kell kiindulnunk, hogy megnézzük, milyen volt Németh László jövőképe, amikor az eredeti beszédet elmondta Balatonszárszón, 1943-ban. A beszéd elhangzásának idején a helyzet sok szempontból ugyanolyan volt, mint ma. Háború volt, melynek vége hatalmas átalakulást ígért az országnak. Németh reménykedett. Mint mondta is „nagy, örvendetes meglepetés lesz számomra, ha ez az átalakulás nem karikatúrájául üt ki annak a magyar forradalomnak, amelyre mindannyian számítunk.” Nyilvánvalóvá tette azonban, hogy a problémák, amelyeket megfogalmazott, maguktól nem fognak megoldódni, megoldásuk érdekében forradalmi megoldásokhoz kell folyamodni, melyek legjobb esetben a lélek, a kedv, a szellem forradalmát fogják jelenteni.

Németh célja egy olyan rendszer megteremtése volt, amely se kapitalizmus, se szocializmus. Ezt a célt úgy is le lehetne fordítani, hogy legyen szocializmus is meg kapitalizmus is, illetve mindkettőből legyen az, ami jó. A kapitalizmusból maradjon meg a piac, a szocializmusból maradjon meg a biztonság. A háború után egyébként Európa nyugati felén létre is jött ez a rendszer. A szociális piacgazdaság, a jólét állam megoldotta ezt az egyáltalán nem fából vaskarika feladatot, amelynek megoldása nálunk, mint nap mint nap látjuk, fából vaskarikának bizonyult.

Németh másik célja a társadalmi kiegyenlítődéssé volt. 1943-ban ugyanaz volt a probléma, mint ma: fantasztikus mértékű volt a palota és a kunyhó közti különbség, fantasztikus mértékűek voltak a társadalmi konfliktusok, nem szűntek, hanem megmaradtak a kibékíthetetlen osztálykülönbségek. Ma a társadalmi konfliktusokhoz egy újabb, etnikai alapon támadt konfliktus is társul. A csoportok közötti egyenlőtlenségek osztályalapú és etnikai válfaja ma egymásra kopírozódik. Ez nehezebb helyzet, mint volt '43-ban.

Harmadikként a dunai népek összetartozásának célját említette Németh, aki a kelet-európai népek helyzetét a Golf-áramlat metaforája szerint szerette volna értelmezni, amelyikben harmonikusan, s ugyanakkor dinamikusan benne van valamennyi közép-kelet-európai kis állam. Ez az elképzelés nem állt távol Bibó Istvántól sem, aki szkeptikusabb volt. Ma úgy tűnik, az Európai Unió keretében erre van esély, és az álomból valóság lesz, ha mi is rajta leszünk. De mintha nem lennének rajta egészen.

A kert-Magyarország célján ma sokan gúnyolódnak és nevetnek, jóllehet a kert-Magyarország a pusztá-Magyarország ellentéte. Az a fajta Magyarország, ahol mindenki a sajátjának érzi az országot, gondolzza, mint egy kertet, s ilyen értelemben a civilizált emberéletnek ez az egyetlen lehetséges terepe.

A kispolgárisodás megint egy olyan típusú cél, amin gúnyolódni illik, de valójában a kispolgár józansága, amely mindenfajta kilengéstől megóvjá a társadalmat, kritikus tömegben, olyan méltó cél, amely ma éppúgy aktuális, mint volt '43-ban.

Utoljára említtem a legfontosabb célt: az értelmiségi társadalom megteremtését. Az értelmiségi társadalmat nem úgy kell elképzelni, hogy mindenkinek van diplomája, mindenki valamelyik egyetem végzettje, hanem úgy, ahogyan Németh László annak idején ezt megfogalmazta, az értelmiség az emberiség Noé-bárája, amelyben

ott ring mindaz a hagyomány, küzdés, emlék, amit az izgalomba jött emberiség nem hajlandó feláldozni. És ebben a bárkában ott van a jövő is.

Nézzük meg most, mi volt a helyzetkép, amely '43-ban itt, Szárszón Németh László fejében megfogalmazódott, és illik-e a mai helyzetre, vagy sem? Ebben az előadásban amellet érvelek, hogy az akkori helyzetkép alkalmazható, és sok szempontból magyarázati háttérül szolgálhat mindazoknak a negatívumoknak, amelyekről a mai nap más előadóktól hallunk és hallani fogunk.

A társadalmi helyzet leírásában Németh László alapmetaforái '43-ban a „bennszülöttek” és „maharadzsák” voltak. Bennszülöttek alatt értette Németh László azokat, akik mindenféle remény nélkül élnek az életüket, nem olyan szempontból, hogy jövőjük nem lehetne jobb, mert lehet jobb, csak nekik kauzális összefüggésben beleszólásuk nincs abba, hogy jobbá lesz a sorsuk vagy rosszabb. A bennszülött tragédiája nem az, hogy szenved és senyved, hanem az, hogy nem tudja, mitől kiszolgáltatott és mitől szenved. A maharadzsák látszólag jobb helyzetben vannak, de ők is foglyai ennek a helyzetnek, jöllehet, ők palotákban laknak.

Vannak a megnyomorítottak és megszorítottak, van veszteség- és kudarctudat, van anómia, illuzionizmus és előítéletesség. Nagyjából ez az a jelenségkép, amit Kopp Mária előadásából hallottunk. Saját vizsgálataink során évről-évre feltesszük a kérdést, hogy „Ön, uram vagy hölgyem, a rendszerváltás vesztesének vagy nyertesének tartja-e magát?” Ahogy távolodunk '89-től, évről évre nő azoknak az aránya, akik vesztesnek tartják magukat. A múlt év őszi felmérésünk során a megkérdezettek 67%-a mondta magáról, hogy a rendszerváltozás vesztesének érzi magát. Ez a fajta veszteség-érzés, vereség-érzés nem egyszerűen a rendszerváltással van összefüggésben, hanem áthatja az egész életet. Még szerencsés eset ha bipoláris, mert akkor időnként átcsaphat illuzionizmusba, felfűtött reménykedésbe, de az egésznek azért van egy „vajszerű árnyalata”, Esterházy Pétert idézve, amelynek a lényege a kudarcnyilvántartás, az anómia, az intolerancia és a gyanakvás.

A nemzetközi összehasonlító vizsgálatok eredményei szerint nem csak az alkoholizmusban járunk élen Európában, hanem az intolerancia, az előítéletesség, a homofóbia tekintetében is. Ugyanakkor ez egy negatív identitás: aki tökéletesen el tudja utasítani a másikat, az nem tudja megmondani, hogy ő kicsoda. Csak azt tudja megmondani, hogy ő ki nem. Góg, lenézés, „vérengző teóriák”, „üdvözítő terror” ezeket a szavakat használta Németh László 1943-ban, és meg kell hogy mondjam, ezek jós-erejű kijelentések voltak, mert nincs vérengzőbb a látszólag vértelen teóriánál: vértelennek látszik, amikor megfogalmazod, és vérengzővé válik, amikor rábízod az embereidre, hogy valósítsák meg. A 2002 és 2006 közötti hihetetlen mértékű depresszió-növekedésben benne vannak ezek a teóriák. Higgyék el, én szem-és fültanú voltam, azok az emberek, akik kitalálták ezeket a reformokat, jót akartak, tényleg, csak épp a teória üdve a gyakorlat átka. Ilyen értelemben véve beszélt Németh László „üdvözítő terror”-ról, és azt hiszem, ez aktuális ma is.

Mi volt az a folyamat, ami elvezetett '43-ig – illetve én most meghosszabbítottam – egészen máig? Az első sikeres 500 év után mindjárt van egy hatalmas nagy bukás: Mohács. Akkor elveszett az állam, amely keretűl szolgált az első sikeres ötszáz évnek. Szatmári béke: ekkor veszett el az erkölcs Németh László szerint. Aztán jön I. Ferenc kora: elvész a tiszta nyelv. Ekkor jött létre az a sajátos, mai is használatos magyar nyelv, amely éppúgy magyar, mint ami korábban volt, de ez már nem Pázmány Péter nyelve. I. Ferenc korának a nyelve a mi nyelvünk, amin nagyszerűen tudunk kommunikálni, de nincs meg benne az a mélység, az anyanyelvnek erdői sűrűsége, zúgása, amiről annak idején Sütő András beszélt.

A Bach-korban elvész az ipar. Nem olyan értelemben, hogy ne jött volna létre, éppen hogy létrejött, de nem nemzeti alapon, nem nemzeti tőke jóvoltából, s ennek következtében a nem-iparosok úgy tekintettek az iparra, mint idegen ármány forrására. A kiegyezés a Németh László-i, Bibó István-i koncepcióban a legnagyobb magyar tragédia, mely ugyan modernizációs sikertörténet; de ekkor veszett el a magyar a magyarban. Jött utána az első világháborús összeomlás és a Horthy-korszak. A korszak jellegzetességeként Németh László egy nagyon fontos szempontot emel ki: az összeférhetetlenséget a szomszéd népekkel. A szupremácia-tudat, ami az elvesztett állam következtében nagyon is jelen volt sebzett nemzeti büszkeség formájában a magyarokban, olyan konfliktusokat gerjesztett magyarok, románok, szerbek, szlovákok, csehek, horvátok között, amelyek a mai napig megvannak. Az Európai Unió egyetlen egy esélye volna, ha ezeket az össze-nem-férhetetlenségeket kifizésülné az összeférhetetlenségekből. Következett az államszocializmus, mint negatív modernizáció. E kor fontos társadalmi velejárója az individualizmus. Hankiss Elemér beszélt erről először még a '80-as években. Ez nem az amerikaiak individualizmusa, nem a cselekvő individualizmus, amikor egy transzcendens cél érdekében én magam létre akarok valamit hozni; ez a barbár individualizmusa, akit ismerünk Móricz Zsigmond novellájából, aki a gyerek öve miatt agyonveri a másikat, hogy annak ne legyen. Ez az individualizmus erősödött meg az államszocializmus idején. Jött a rendszerváltás: a liberális-demokratikus értékek győzelme S most jött egy új korszak, melyben ezek az értékeknek éppen eltűnnek.

Milyen ellenmozgások vannak? Az ellenmozgások nagyon fontosak, mert a társadalomban soha semmi sincs készen. Minden változtatható, ha van hatalom, melyet a változtatás akarata éltet és mozgat. A szomorú statisztikákból, amiket láttunk, érződött a remény, érződött az a lehetőség, hogy soha nem száz százalékos a determináció. Topolánszky Ákos beszélt egy kocsmáról, ahol két alkoholista közösen szidja a kábítószereseket. Ez nem egy zárt kocsmá. Ennek a kocsmának nyitva van az ajtaja. Bármikor bárki bemehet oda közülnök, aki elszánt arra, hogy megtörje a bűvös kört. A magyar történelem minden korszakában volt lázadás, ami talán nem volt mindig terméketlen. És volt alkotás is. A helyzet, amiről beszélt Németh László '43-ban, és a helyzet, amiben ma mi vagyunk, minden nyomorúság ellenére is fantasztikusan alkalmas volt és alkalmas maradt arra, hogy alkotásra inspiráljon. Nemrég voltam egy konferencián, ahol szibériai egyetemi vezetőknek tartottam előadást, nagyjából ebben a témakörben, és meglepett, hogy az előadást követő vitában a résztvevők ugyanazokat a tüneményeket mondták, amiket mi mondunk. Kiderült, amit egyébként tudni lehetett, hogy Oroszország a negatív mentálhigiénés állapotok aranybányája, ha szabad ezt a szarkasztikus hasonlatot mondanom, de tele van ideákkal. Mindenki egy Dosztojevskij volt, a maga módján. Tele voltak bizakodással. Van lehetőség. Tessék a gálya-padból laboratóriumot csinálni! A művelődés, a legszelesebb értelemben véve, a felzárkózás lehetősége és etikája: mert van hová felzárkózni.

Feladatunk a szabadság kis köreinek a megteremtése, amiről Bibó István beszélt; mert van egy „Másik Magyarország”. Mindig is volt. Mindig meg lehet találni a dualizmust a rab és a szabad Magyarország között. Az egyikben megszorították és megszorították fogják egymás kezét, kölcsönösen rabul ejtve egymást. A másikban, Ottlik Géza Magyarországon, szabad emberek élnek, akik kívül vannak, de úgy vannak kívül, hogy látják az egészet. Nem a fölemelkedett közömbösségével látják, ahogyan 1944-ben az amerikai pilóták látták Magyarországot térképét, mit sem tudván arról, hogy hol született Vörösmarty Mihály. A „Másik Magyarország” az erők országa, amelyek fölszabadíthatók, és föl is szabadultak a múltban. Egy ilyen típusú konferencia, mint ez itt Szárszón, 2011-ben, tökéletesen alkalmas, hogy a „Másik

Magyarország"-nak ezt a fajta összetartozását megerősítse, mert sok esetben az ember úgy érzi, hogy rettenetesen magányos.

És van egy óriási rés. '43-ban is volt. Ezt az óriási rést mivel lehet kitölteni? Én a három T-t javaslom, mely nem az Aczél György-féle három T, hanem Richard Florida három T-je. Richard Florida a kreativitás szociológiájával foglalkozó tudós. Sokan támadják, de abban szerintem igaza van, hogy a *tehetség*, a *technológia* és a *türelem*, a három érték, aminek térben együtt kell lennie ahhoz, hogy új minőség keletkezzen, mind társadalmilag, mind technológiailag. Ott várhatók igazi nagy teljesítmények a társadalomban, ahol egy térben együtt vannak a legkülönbözőbb etnikai, vallási, szexuális háttérű férfiak és nők, akik mind képzetek, tehetségesek, és van egy korszerű infrastruktúra, mely lehetővé teszi, hogy bárki, bármiről, bármikor kommunikáljon egymással és a világgal. Ennek a technológiának a lényege a teljes szélessávú lefedettség. Amikor még a kormányzatban dolgoztam, végig azon voltam, hogy megpróbáljam Magyarországot ráállítani az „információs szupersztrádára” amiről annak idején Al Gore beszélt, amikor ő volt az USA alelnöke. Meg kell mondani, ebben ő sikeres volt, én sikertelen: Magyarország egésze nincs rajta ezen a szélessávú pályán; az ország egyharmada rajta van, de a kétharmada nincs rajta. Velem együtt elbukott az utolsó projekt, a Nemzeti Digitális Közmű. Nem sikerült ezt a projektet megvalósítani, s ennek következtében ott vagyunk, ahol vagyunk.

Amit Németh László „értelmiségi társadalomnak” nevezett, annak mai neve a tudástársadalom. Az a fajta kitörés, amiről Németh László beszélt, ma már azt jelenti, de szerintem már az ő idejében is azt jelentette, hogy „élet hosszúig tartó tanulás”. Ennek voltak színterei a népfőiskolák, amelyeket vissza kellene hozni. Most azon gondolkoznak a kormányzatban, hogy hogyan lehetne megszabadulni a túl sok egyetemről. Szerintem nem megszabadulni kell az egyetemektől, hanem át kell azokat alakítani. Ha népfőiskoláknak neveznénk őket, és *life long learning*-projekteket hoznánk falaik közé, politikailag és piacilag egyaránt sikeres lenne a felsőoktatás rendszere.

Nagyon sok szó esett Kopp Mária előadásában a bizalomról. A bizalom esetében két összetevőt kell megkülönböztetnünk. Az egyik az egymásba vetett bizalom és másik az intézményekbe vetett bizalom. A *trust* értelemben vett bizalom alapja a másik iránt táplált várakozás, hogy segíteni fog. A *confidence*, az intézményekbe vetett bizalom, mely ha van, azt a várakozást táplálja, hogy az adott intézmény (állam, bíróság, rendőrség, önkormányzat, egyház) azért van, hogy szolgáljon és segítsen. A magyar helyzet tragikuma, hogy a magyarokból *mindkét* bizalom hiányzik. A kettős hiány alapja tulajdonképpen egy óriási hiány: a *self-esteem*, az önbizalom hiánya. Aki nem bízik önmagában, az nem bízik a másokban, s nem bízik a rendszerben sem, melyben él. Fél, és gyanakszik.

Talán ez lett volna az, amit Németh László mondott volna ma, itt Balatonszárszón. Lehet, hogy nem ezt mondta volna – de én nem mondhattam mást.

SZÁRSZÓ 2011

Minden jó szándékú ember figyelmét szeretnénk ma arra irányítani Magyarország határain belül és azon kívül, hogy az ország határhelyzetben van most, a 21. század elején. Emlékezzünk: 1942-ben és 1943-ban az akkori magyar értelmiség színe-java gondolkozott itt, a balatonszárszói református ifjúsági táborban a magyar társadalom jövőjéről. Bennünket, az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem és a Magyar Pax Romana tagjait, keresztény értelmiségieket, akik Húsvét hetében tartottuk 6. ökumenikus találkozóinkat nem csak elkötelezettségünk, de itt eleink is arra készítetnek, hogy felemeljük szavunkat.

Mi is a magunk és gyermekeink jövőjére kívánunk tekinteni. A magyar társadalom jelenéről és közelmúltjáról szóló elemzések számunkra azt jelentik: *ideje van a cselekvésnek*. Nem a panaszkodásnak, nem a pusztá tiltakozásnak, hanem a munkának van itt az ideje. A magyar társadalom szétesettsége, a társadalom legkülönbözőbb csoportjainak egymás ellen feszülése, immáron a továbblépés, a felemelkedés legfőbb akadályává vált. És semmi reményünk, hogy ez spontán módon megoldódik. Az együttes cselekvésnek, a kollektív erőfeszítésnek pedig ugyanez a megosztottság az akadály: *az egész kelet-közép-európai térségben tapasztalható értékvesztés*. Ezen kell változtatnunk.

Ezért mindent meg kell tennünk egy olyan magatartás társadalmi méretű elterjesztéséért, amely a Másik meghallgatásával, törekvéseinek komolyan vételével, őszinte és egyetértésre törvő megvitatásával kezdődik és ennek állhatatos, soha nem lankadó akarásával folytatódik (például az évszázadokon át elhallgatott, fel nem dolgozott problémák feltárásával). És ez a folyamat nem szakadhat meg. Erről a megtorpanásokkal szaggatott útról letérni: hűtlenség. Pontosabban: letérnem róla hűtlenség, mert magunkon kell kezdenünk, sőt: *magamon kell kezdenem*, nem pedig másoknak adott tanácsokkal. Mindannyiunknak személyesen és közösségeinkkel együtt kell részt vennünk ebben.

Támpontokat, természetesen, találhatunk ehhez a törekvéshez, nevezhetjük ezt szolidaritásnak is, de most az ökumené eszméjére és gyakorlatára hívjuk fel mindannyiunk figyelmét. Erre a keresztény törekvésre, amely azt célozza, hogy a különböző keresztény egyházak és felekezetek törekedjenek az egységre. Ami sokfélélt jelenthet a közös cselekvéstől az együttműködésen át a szervezeti egyesülésig szám-talan közbülső állomással. Az ökumené több mint száz éves tapasztalata, a benne megmutatkozó igyekezet és a vele kapcsolatban feltárható kudarcok mind-mind segítenek mindannyiunknak a magyar társadalom szétszakítottságainak leküzdésében. Egyszerűen azzal, hogy *mintát mutat fel*, segít elkerülni utóbb nyilvánvalónak mutatkozó zsákutcákat. Meggyőződésünk, hogy Magyarországon éppen erre van most szükségünk: a sokféleségben is megnyilvánuló egységre. Ezért javasoljuk egy *nemzeti kerekasztal* egybehívását dolgaink megbeszélésére. Erre hívunk fel!

Ifj. Bibó István, Varga Pál az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem és Horányi Özséb a Magyar Pax Romana nevében

A konferencia akadémiai programja

ÁPRILIS 26. KEDD

Az ökumené egykori lendülete és mai értelme
Lukács László SP r. k. teológus, főiskolai tanár, Budapest

korreferátorok:

- *Szabó Lajos*, ev. lelkész, egyetemi rektor, Budapest,
- *Balla Bálint*, szociológus, professzor emeritus, Berlin.

ÁPRILIS 27. SZERDA

Bibó István magyar önértelmezése és önkritikája
íjf. Bibó István, művészettörténész, Budapest

Korreferensek:

- *Nagy Endre*, szociológus, egyetemi tanár, Budapest,
- *Kende Péter*, politológus, az MTA külső tagja, Párizs/Budapest,

ÁPRILIS 29. PÉNTEK

Társadalmi megosztottság
Tölgvessy Péter, jogász, politikai elemző, Budapest

Korreferensek:

- *Pogátsa Zoltán*, egyetemi docens, Budapest
- *Hankiss Elemér*, szociológus, Budapest

ÁPRILIS 30. SZOMBAT

Mentálhigiénés helyzet a mai Magyarországon
Kopp Mária, orvos, egyetemi tanár, Budapest

Korreferensek

- *Topolánszky Ákos*, szociálpolitikus, teológus, Budapest,
- *Csepeli György*, szociálpszichológus, egyetemi tanár, Budapest.

A konferencia helyszíne:
Magyarországi Református Egyház
Soli Deo Gloria Konferenciaközpont, Balatonszárszó

Reggeli elmélkedés

Molnár Ottó katolikus lelkész

„Szombat elmúltával, a hét első napjának hajnalán a magdalai Mária és a másik Mária elment, hogy megnézze a sírt. Hirtelen nagy földrengés támadt. Az Úr angyala ugyanis leszállt az égből, odament, elhengerítette a követ és ráült. Tekintete olyan volt, mint a villám, öltözte meg, mint a hó. Az örök remegtek tőle való félelmükben, s csaknem halálra váltak. Az angyal azonban felszólította az asszonyokat: „Ne féljete! Tudom, hogy ti Jézust keressétek, akit keresztre feszítettek. Nincs itt. Feltámadt, ahogy előre megmondta. Gyertek, nézzétek meg a helyet, ahol nyugodott! Aztán siessetek, vigyétek hírül tanítványainak: Feltámadt a halálból, előttetek megy Galileába. Ott viszontlátjátok. Íme tudotokra adtam. Gyorsan otthagyták a sírt, és félelmükben meg nagy örömmükben is siettek, hogy megvigyék a hírt a tanítványoknak. Egyszerre csak Jézus jött velük szemben, s így köszöntötte őket: „Üdv nektek!” Odafutottak, leborultak előtte, és átkarolták a lábát. Jézus így szólt: „Ne féljete! Menjete, vigyétek hírül testvéreimnek, hogy térjenek vissza Galileába, ott majd viszontlátanak. Még úton voltak, amikor néhány ór bement a városba, és jelentette a főpapoknak a történeteket. Ezek a vénekkel egyetemben tanácsot tartottak. Azt határozták, hogy adnak egy csomó pénzt a katonáknak és meghagyták nekik: „Mondjátok, hogy éjnek idején, amíg mi aludtunk, odajöttek a tanítványai és ellopták. Ha tudomást szerez róla a helytartó, majd megnyugatjuk, és kimentünk benneteket.” Azok elfogadták a pénzt, és úgy jártak el, ahogy meghagyták nekik. Ez a szóbeszéd mind a mai napig elterjedt a zsidók közt.” (Mt 28, 1-15)

A szeretetnek és a szeretetlenségnek is van öndinamikája, amely túlmutat a halálon. A főpapok gyűlölete Jézus kereszttrefeszítése után folytatódott hazugsággal, megvesztegetéssel. Megvakultak az igazságtól való félelmükben. Ezzel szemben az asszonyok szeretete legyőzött minden akadályt és félelmet. A szóbanforgó evangéliumi szakaszból kiindulva szeretném feltenni a kérdést: Miért pont az asszonyoknak jelent meg elsőnek a feltámadt Jézus?

Jézus tanítványainak többsége férfi volt. Az apostolokat név szerint ismerjük. Közöttük egy nőt sem találunk, noha Jézus kíséretében asszonyok is voltak. A férfiak amolyan testőr szerepet is játszottak. Védtek Jézust, hogy a tömeg agyon ne nyomja, vagy épp a kellemetlenkedőket tartották távol. A tanítványok Jézus dicsőségében sütkéreztek és arról vitatkoztak, ki a legnagyobb közülük. Vajon majd ha Jézus mint Messiás elfoglalja helyét Jeruzsálemben, melyikük ülhet jobbra illetve balja felől. Jézus tanításából nem sok ragadt rájuk.

Az asszonyok főztek, mostak, takarítottak utánuk, egyszóval gondoskodtak az apostolokról. Ők voltak a szorgos Márták, akik törődtek Jézussal, és Máriák, akik hallgatták tanítását. Az apostolok, mint férfiak politizáltak, s miután egyikük árulónak vált és Jézust letartóztatták, gyáván elszaladtak. Szóvivőjük, aki később az első pápa lett, még meg is tagadta. Közülük csak eggyel találkoztunk a Golgotán. Ezzel szemben az asszonyok ott vannak a keresztnél, nem tágítanak a halállal küzdő Jézus mellől és vasárnap hajnalban ők az elsők, akik a sírhoz sietnek.

Az evangelisták nem említik, hogy Jézus feltámadása után miért az asszonyoknak jelent meg elsőnek. A kérdés nyitott marad, de azt érzem, így akarta megköszönni

nekik hűségüket, szeretetüket. Ők részesülnek abban a kitüntetésben, hogy az apostolokat Galileába küldjék. Arra a vidékre, amely Jeruzsálemből nézve félig-meddig pogány vidéknek számított. "Mi jó jöhet Gallileából?" Kielezve úgy is fogalmazhatnánk: ha Jézus körül nincsenek asszonyok, akkor ki veti el az első magot, amelyből az Egyház egyetemes megbízatása kibontakozott, nem csak a zsidó népnek, hanem az egész világnak?

Reggeli áhitat

Vályi-Nagy Ágnes református lelkész

„Boldogok, akik békét teremtenek, mert ők Isten gyermekeinek neveztetnek” (Mt 5,9)

Milyen szívesen hallgatjuk a Hegyi Beszéd mondatait! Csodálatos a vigasztaló ereje, csodás az a vízió amely ezekből a mondatokból árad s biztat minket, kétezer éve.

Annak ellenére van ez így, hogy tudjuk, hiszen ezt is sokszor hallottuk, hogy a Hegyi Beszéd ígéretei nem a mára vonatkoznak, nemigen alkalmazhatók a mindennapi életre. Aki ezt megpróbálta, többnyire belebukott. Vagy fanatikus lett s magára maradt, vagy eltették láb alól azok, akik megijedtek ennyi radikális tisztaságtól.

Mégis tartanak minket ezek a mondatok, sőt: segítenek, hogy megértsük, mit jelent az Evangélium, Isten Jó Híre Jézus tanításaiban.

„Boldogok, akik békét teremtenek, mert ők Isten gyermekeinek neveztetnek”.

Csakhogynem Jézus mást is mond, s ezt is a Máté Evangéliumában.

Úgy tűnik, Máté nem látott ellentmondást a két mondat között, vagy legalábbis nem olyat, ami miatt Jézus szavait kozmetikázni kellett volna.

Jézus ezt is mondja a tanítványainak: *„Ne gondoljátok, hogy azért jöttem, hogy békességet hozzak a földre. Nem azért jöttem, hogy békességet hozzak, hanem hogy kardot.” (Mt 10, 34)*

Elképzelhető-e ennél nagyobb ellentmondás, s vajon van-e feloldás? Kell-e feloldás, vagy tartunk meg a szavakban rejlő ambivalenciát?

Mit jelent a béke, mit jelent a kard?

Kezdjük a békével. Jó volna tudni, mit jelent a béke. A volt „békétábor” lakói tudják, milyen hazug és igazságtalan dolog is lehet az úgynevezett béke.

A valóság elhallgatása, a szenvedések letagadása, az igazságtalanságok érvényben tartása, a hazug mosolyok, a diplomáciai megfontolások, az elfojtások rendszere – mindez beleférhet a hamis, a hazug „békébe”.

Sokan mesélhetnének az ilyen típusú elfojtásokról a családokon belül is. Az asztali béke jeges csendje, a kínos kérdések megkerülése, a félelmek kimondásának tiltása, a „ne szomorítsuk ezzel a történettel Anyukádat” hazug érve – csak néhány mozzanat a fojtogató békéről.

A rosszízű, igazságtalan, hazug béke felelevenítése után szinte jól esik Jézus mondata a kardról.

Talán így lehetne kiegészíteni, hogy jobban értsük: *„Ne gondoljátok, hogy azért jöttem, hogy hamis békességet hozzak a földre.”*

Nem azért, hogy a béke kedvéért igazoljam azt, ami van és ami rossz.

Nem azért, hogy szájkosarat adjak azoknak, akik valami ellen tiltakoznak.

Nem azért, hogy ne lehessen kimondani azt, ami igazságtalan, ami fáj, ami felkavar, ami másoknak szenvedést okoz.

Az a béke, amit Jézus hirdet, veszélyes béke, bele is lehet halni.

Jézust legalábbis kivégezték érte, mert a béke nevében nem hajlott kompromiszsumokra, mert mások rovására nem kacsintott össze sem a hatalmasokkal, sem a tanítványaival. Mert szeretetből sem hallgatott el kritikát, s félelemből sem mondott igaztalan dolgot.

Jézus békéje sok embert irritált. Zavarta a különböző körök nyugalalmát: az ideológiai alapon összetartozók hallgatólagos megállapodását, azt, hogy kifelé egyet kell érteni mindennel, hogy egységesek maradjunk.

Jézus ilyen szempontból nem tartozott sehova. Még csak nem is politizált abban a politikailag nagyon is nehéz és elnyomó rendszerű világban. Őt nem lehetett besorolni sem jobbra, sem balra, sem középre.

Jézus szétfeszítette az emberek által eszkábált kategóriákat.

Nem lehetett előre kiszámítani, hogy mit fog mondani.

Ez lett a veszte. Ezért féltek tőle. Ez szült igazi háborúságot, mert a követőit sem lehetett pontosan feltérképezni, nem lehetett egyetlen társadalmi osztályba se besorolni őket, mert kilógtak mindenféle kategorizálásból. Aki megértette Jézus szavát, a társadalmilag kialakult frontok közé került. Az Isten Országát hirdette, amelyben a béke nem elhallgatást és a problémák kozmetikázását jelenti, hanem a mások elfogadását, tiszteletét – szeretetben, igazságban.

Isten békessége nem csak összeköt, hanem el is választ: talán ezen a ponton érthetjük meg a „kard” kifejezést. Az a béke, amit Jézus Krisztusban megtapasztalhatunk, nem mos össze fehéret-feketét, nem maszatoz, nem hallgat el kínos kérdéseket: Az Isten békéje megvesztegethetetlen. Ezért szerez magának sok ellenséget. Aki első-sorban nem pártokhoz, nem ideológiához kötődik, hanem megőrzi függetlenségét, sok félreértést okoz, kevesen értik meg.

Azt mondtam, Jézusnak is ez lett a veszte, de nem csak a veszte. Isten dicsősége egyszülött Fiában, Jézus Krisztusban abban mutatkozott meg, hogy Jézus nem adta föl, hogy nem szolgáltatta ki Istent az őt provokálóknak, még akkor sem, amikor úgy érezte, Isten hagyta el őt.

Az Ember Fia hű maradt. Mindhalálig.

A passió és a feltámadás történetét talán így is lehet érteni: Isten a Jézus Krisztusban nem hagyta magát az emberek által provokálni. Nem harcolt az őt támadók módszereivel, nem adta vissza a támadásokat. Nem harcolt. Még egyetlen fiáért sem.

A Megfoghatatlant, a Megvesztegethetlent, akit a legnagyobb kínzásokkal sem lehetett rávenni arra, hogy úgy viselkedjen, ahogy elvárják tőle, meg akarták semmisíteni. Azt hitték, sikerült. Nem csak meggyilkolták – még egy jókora követ is gördítettek a sírja elé.

Csak hogy a kő nem maradt ott. Nem harcosok, nem katonák, fegyveresek jelentek meg – feltámadása éppen hogy nem az őt megsemmisíteni akarók módszereivel történt.

A Feltámadott első mondata ez volt: Békesség néktek!

Ha Isten békéje el is választ minket a békétlenektől meg a hamis békét hirdető tömegeitől, ha úgy érezzük, nem bírjuk tovább, be kéne állni valamiféle sorba, fel kéne venni a mások lépéseinek ritmusát, meg kéne talán mégis próbálni a vaspapsot – a Hegyi Beszéd mondata ott cseng a fülünkben: *Boldogok, akik [mindenki számára élhető, igazságos] békét teremtenek, mert ők Isten gyermekeinek neveztetnek.*

Ámen

